

26976

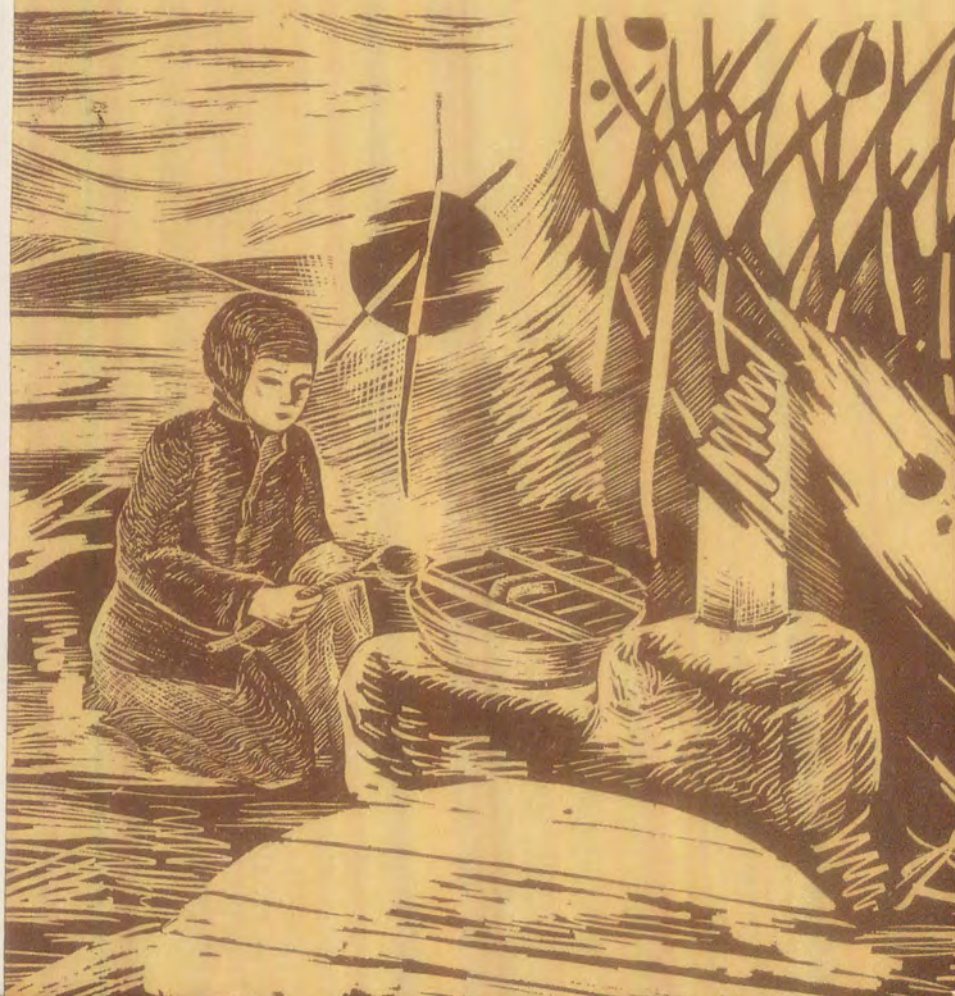
МЕКТЕП

КІТАПХАНАСЫ

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ӘҢГІМЕЛЕР

С. Мухомов

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ӘҢГІМЕЛЕР

Алматы «МЕКТЕП» 1983

Кітапта С. Мұқановтың «Жазушы» баспасынан жарық көрген он алты томдық таңдамалы шығармалар жинағында және әр жылдары жарияланған әңгімелері топтастырылып беріліп отыр.

М 4702230200—119
404(05)—83 271—83

© Оформление, составления издательство «Мектеп», 1983.

МАЗМҰНЫ

Алып Айнаш	5	Екі күн	83
Алтын аймақ	7	«Кер» заман	90
Азғын	25	Оттан ұшқын	96
Аспаз	38	Суалмас сауын	105
Әсия	49	«Тіл» алушылар	115
Әменгерлік азабы	57	Шындықтағы ертегі	127
Батыр қыз	63		

Сабит Муканов

РАССКАЗЫ

(на казахском языке)

Составитель *М. Кудайкулов*
Редактор *Ж. Сахиев*
Худ. редактор *Ш. Байкенова*
Художник *А. Есмаханов*
Техн. редактор *Л. Тулжибаева*
Корректор *О. Курманова*

ИБ № 2261

Сдано в набор 17.06.83. Подписано к печати 23.08.83. Бум. тип. № 3. Формат 84×108¹/₃₂. Гарнитура школьная. Печать высокая, П. л. 4,25. Усл. п. л. 7,14. Уч.-изд. л. 6,959. Тираж 36300 экз. Заказ № 2121. Цена 40 к.

Издательство «Мектеп» Государственного Комитета Каз. ССР, по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480124, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 31.

Северо-Казахстанская
ОБЛАСТНАЯ БИБЛИОТЕКА
г. Петропавл

026976

АЛЫП АЙНАШ

Айнаштың жіңішке саусақтары жығылып жатқан күріштің сабақтарын жыпылдатып жинап үлгергенше, оң қолына ұстаған өткір орақ сол қолдың уысындағы сабақтарды қырқып та үлгерді. Оның мұншалық шапшаң қимылдауына себеп, күйеуі Әбеннің:

— Өткен жыл Шиелі каналын қазғанда, өзің теңді қыз-келіншектердің арасында болмадың, енді сол каналдан суарылған егінді оруға да ерінемісің?— деп намыстандыруы еді.

Әбеннің сөзіне намыстанған Айнаштың ендігі ойы егін оруда өзгені қойып өзімен жарысқа түсу, шамасы келсе, озу болды. Бұл сырын Әбеннен жасырған Айнаш, басқа бригадада жүрген Әбен, әлдеқалай келе қалса, «міне, көр менің қимылымды» дегендей орақ оруды жылдамдата түсті.

Бір күні орақ оруда жүрген Айнаш нақ қасынан естілген еркек даусына жалт қараса, ойда жоқта кеп тұрған Әбен екен. Бұл жолы Әбеннің кескінінде бұрынғыдай қалжың толқыны жоқ. Әлденеге өңі ішіне тартылып сұрланған, ойнақы қара көзі жел үрлеген шоқтай жайнаған.

«Бұның не?!» деген сөз аузына келіп қалғанмен Айнаш айтпай дағдылы әзілмен «қайсымыз озамыз?» дей салды.

— Көрерміз оны,— деді Әбен,— бірақ, бұдан былай екеуіміз екі майданда жарысамыз: мен соғыста, сен тылда.

— Қойшы!..— деді Айнаш,— әзілді түсін тез өзгерте қойып, даусы дірілдеңкіреп,— майданға кететін болдың ба?

— Қорқайын дедің бе?— деді Әбен, сынай қараған кескінмен.

Айнаш ойланып қалды. Бұл ауылдан қан майданға аттанған талай жігіттің келіншектері, қасында орақта жүр. Солардың кейбіреулері, күйеуі әскерге аттанарда жылайын десе Айнаш:

— Сенікі не?! Жұбайыңды сен жібермесең, басқа-

лар жібермесе, Отанды кім қорғайды сонда?..— деп ұрсатын.

— Өз күйеуің аттанғанда көрерміз беріктігіңді,— дейтін, сөзден тосылған келіншектер.

— Көрсең көрерсің,— дейтін Айнаш,— Отанның басына ауыр күн туды. Фашистер шабуыл жасады оған. Бұдан қалған мал — мал, жан — жан!..

Солай дейтін Айнаштың енді өзі жыласа не болмақ?..

Осыны ойлаған Айнаштың толқыған сезімі тез берік қалпына нық басты да:

— Аман барып, сау қайтуыңа тілектеспін, Әбіш!.. Абыроймен қайтуыңа тілектеспін!.. Жарысқа да әзірмін!— деп, жасқа булыққан кескінін көрсеткісі келмегендей, бетіне күріштің баулаған сабағын қалқалай қойды...

— Ризамын,— деді Әбен Айнашты құшақтай ал, бауырына қатты қысып,— бірақ, сен егін отуда ғана емес, кетпен шабуда да мені жоқтатпа!..

Сөз айтуға шамасы жоқ Айнаш, «болады» дегендей, жан жарының қолын ғана қысты...

Әбен майданға жүріп кетті. 1941 жылдың шығымды егінін отуда, жинауда колхозда ерекше көзге түскен Айнаштың үйіне, 1942 жылдың басында колхоз председатели:

— Шиелі каналының шлюзін аяқтағанша каналға су жүргізу үшін қосымша бұтақ қазуға тура келіп отыр. Кісі санын өзің білесің. Аз адаммен кетпенге түссуді өтінем,— деді.

— Барам,— деді Айнаш іркілмей.— «Әр түйір дән жауға бір оқ» деп жүрген жоқпыз ба, өзіміз? Әбен де соны айтады хаттарында. Сырдария бойынша неше миллиард дән өсіретін каналға су жіберуде не жанымды аяймын. Барам. Әбен үшін де, өзім үшін де қазам ол каналды...

...Біз Айнашты канал үстінде, кетпен шабуда көрдік: қар ұшқындаған салқын ауада бетінің қаны піскен алмадай құлпырған, 21 жастағы жас Айнаш, Сырдың сіңірдей қатты топырағына кетпенін құлаштай соққанда, жердің бүйірі солқылдады.

— Мынау Айнаш бұл қимылымен не шыдатады?!— деп сұрадық біз прорабтан.

— Өзі де шыдатпайды,— деді прораб күліп,— күнделік жер қазу нормасы алты кубометр, ал Ай-

наш, кетпенге түскелі, күніне орта есеппен он бес кубометрден кем қазған емес, кей күні жиырмадан да асырып жібереді.

Өзі үшін де, сүйікті Әбіш үшін де кетпен шабатын алып Айнаш осылай қимылдайды екен!..

Апрель, 1942 ж.

АЛТЫН АЙМАҚ

1

Көкшенің көп көлінің біреуінде отыратын Байтас аулы жылқыны кезектесіп бағатын еді.

Осы кезек бір күні Алтынсарыға келді. Алтынсары ауылдың ық жағында отыратын, бұрын бір сиыр, бір ат кейде бітіп, кейде бітпеген, соңғы кезде тай-тұяғымен бес-алты жылқысы бар шағын ғана отау шаруа еді.

Күн батар алдында ағытқан ауылдың биесі көлден су ішіп бытырай жайылған кезде, қысыр сауатын тайлы биесін мініп, қолына құрығын іліп, Алтынсары жылқыларды жинады да, Ақшоқы тауына қарай беттете жайды.

Ағытқаннан кейін сауын биенің оттампаз келетін әдеті. Және жылқы баласы терген гүлдей шөптің ең тәттісін шалып, жүре оттайды.

Мезгіл майдың орта кезі еді. Шалқардың қара қыртысы жарты кез құйқалы жеріне шыққан қалың бетеге мен селеуге жатқан құлын жасырынғандай.

Көкшетау жерінің жаздыгүнгі тымық кештерінде қойдың шарпы майындай селдіреген «маса бұлтты» болады. Будақтаған түтіндей тұтаса ұшқан сары масаны жұрт осы «бұлттан» жауады деп ойлайды.

Алтынсары жылқысын жинап Ақшоқы тауына беттеткен кезде, «бұлттан жауған» сары маса атын да, өзін де булықтырып жүргізбеді. Былай да жүрдек жылқылар масалағаннан кейін пысқырынып, тыпыршып, өз құйрығымен өзін өзі айдап жортып жүріп оттайды. Астындағы атының ауыздығын алып аяңдай шалдырып келе жатқан Алтынсарының өзі де масадан қашып, желге қарсы ара-тұра жортып алды.

Малға да, жанға да мазасыз масаны жаратуы сықылды тентектігімен қатар, табиғаттың өз тентегін өзі

тыятын мейірімі де мол. Оның осындай мейірімді мінезінің біреуі — мазасыз масаның қанатын дымдап жерге еріксіз қондыратын ышық түсіру.

Алтынсарыны да, оның астына мінген биесін де, алдағы жылқыларын да қалың сары маса булықтырып, іңірде тишын кетірді. Алтынсары масадан қорғанып, көзін ғана жылтыратты да, басын орамалымен шырмап байлап алды. Бірақ, жылқының бір елідей жая терісін тесіп өтетін масаның тұмсығына, оның жазғы кештік жеңіл киімі бөгет бола алған жоқ.

— Қап, ерегескенде күпі киіп алмаған екем! — деп екінді Алтынсары.

Осы кезде, малды да, Алтынсарыны да есіркегендей, мейірімді табиғат жер бетін бусандыра ышығын қалың ғып төсеп еді, масаның әндеткен даусы жымжырт бола қалды. Содан кейін тиышсызданып пысқыруын, желдеп жортып кетуін жылқы да қойды; масаның тұмсығы тиіп қышыған жерімен арпалысуды Алтынсары да қойды. Жылқының аяғы бәсеңдеп жалқау жүріспен оттады. Тебініп, пысқырынып мазасын алған биесі дамыл тапқанынан кейін Алтынсары да дамыл тапты.

Түн ортасы жақындай аспан ашылды. Ол түні он төрт жаңасын жасаған ай суға қалқытқан алтын табақтай, жұлдызды мақбал қара түнді белуарлап жүзе бастады. Бұл — шала-шарпы күндізге беріспейтін түн.

Ақшоқы тауы нар түйедей деңкиіп, қараған адамның қасында тұрған сықылды көрінгенмен, масалаған жылқысы іңірде одан ұзаңқырап кеткенін, тауға көзін тіккен Алтынсары оймен шамалайды.

Ол араның ышықты түні, сағымды күндізге ұсаңқырайды. Күндізгі сағым алыстағыны тартып, отыз шақырымнан артық жердегі Ақшоқыны, қырық шақырымдай жердегі Бурабайды мұнарландырып ауылдың іргесіне алып келгендей болса, ышықты, жалтаң түн де осындай. Түнде де ышыққа малшынған тау, теңізде жүзіп келе жатқан кемедей, қараған адамға бері келе жатқан сықылданады.

Сағымды күндізде де, ышықты түнде де Көкшетау тауларының ежелгі ағасы Көкше. Ішіне: Азат, Сырымбет, Жалғызтау, Айыртау, Имантау, Ақан, Сандықтау, Екіжыланды, Зеренді, Бұқпа, Шортан тауларын қосқанда, «Көкшетау» атты таулардың бар ұрпағына өз атын ие қылған Көкше «Мен ағамын» деп

қашан да кеудесін көтеріңкі ұстайды. Осы тақаппарлығынан ол сағымды күндіз де, ышықты түнде де жаңылмай, маңындағы қай тауға қарасаң да, төбесінен аса қарап, өз төбесін өзгеден бұрын көрсетеді.

Жылқысы Ақшоқының шығыс жақ бетіне жайылған Алтынсары, масадан мазасы кетуі басылған соң, ышық үстінде кемедей қалқыған Ақшоқыға қарап еді, «әуелі мені көр!» дегендей, аржағынан Көкше басын қылтита қойды. Оған мойынын соза қараған Алтынсары бар денесін тұтас көргісі келіп еді, «Менің де тау атым бар, белімді бастырып Көкшені неге түгел көрсетейін!» дегендей, Ақшоқы Алтынсарының көз алдына перде боп керіле кетті.

Бірақ, Ақшоқы перделегенмен, Көкшенің бар денесі, бар сұлулығы Алтынсарының жүрегінде жазулы. Көкшенің қай жерінде нендей тамаша барын ол өз алақанындай біледі.

Көкшенің өзін де, балапан тауларын да, балды бұлақ, барқынды көлдерін де түп-түгел көзімен көріп, көкірегіне ұмытпастай ғып жазып алған Алтынсарының ендігі құмары Көкшенің астын көру.

Оның ұғымында: Көкшенің асты шалқып жатқан алтын көл; бетінде ұшан-теңіз сексен көлі болса, астында да суы алтын сексен көлі бар!.. Олай деуіне өз аты қуа.

— Атымды неге Алтынсары қойдыңдар? — деп сұрағанда, әке, шешесі оған:

— Сен туар жылы Көкшенің жерінен көп алтын тауып, ырымын, жақсы бала болғасын Алтынсары қойғамыз, — деген.

Алтынсарының аулы Торайғыр тауының Бурабай жақ бетінде, таудың етегінде. Ауылдың маңы құлаған апандай үңірейген көп шұқыр. Алтынсары:

— Бұл не? — деп сұраса:

— Алтын жуған жер, — дейтін үлкендер.

Біреулер: «Таудан аққан бұлаққа бақыраш тосып ек, құмға аралас алтынның үгіндісі акты» деген кеңесті айтады. Бұл кеңеске Алтынсарының қызыққаны сондай: бала кезінде тауды кезіп кетіп, талай бұлаққа бақыраш тосып алтын күтті. Оның еңбегі де еш болған жоқ: ұзақтың сары күні құм жуған оның бақырашына, алтынның үгіндісі кейде ілікпеген, кейдездап ілікті. Мұндай ұнтақ табылғасын Алтынсары «Көкшенің астында алтын көл бар» дегенге бала кезі

түгіл, жігіт болғасын да сенетін еді. Сондай көлдің біреуін, қайткенде табуды жатса-тұрса арман ететін еді.

Жігіт бола, алтын іздеуге оның құмарлығы тіпті үдеді. Сол кезде «аққумен аспандағы ән қосатын» Біржан Салдың моласының қасынан ағатын «Біржан бұлағының» маңынан көп алтын шығыпты, ол алтынды алуға қазына кісі жіберіпті» деген сөз дүңк ете түсті. Бұл—1915 жылы еді.

Алтын табуды, алтынның көлін табуды арман еткен Алтынсары «ата-бабаң істемеген кәсіп» деп әркім тоқтау айтқанмен, Біржан бұлағынан шыққан алтынды қазысуға кете барды.

Алтын қазушылармен ол екі жылға жақын шахтыда жұмыс істеді. Сонда оның ұққаны: Көкшенің астында алтын көбі, бәрін жинап ала алса көл болатыны рас. Бірақ, Көкше сараң... Бай алтынын ол «мә!» деп ұсына қоймайды. Ұсыну былай тұрсын: күлдей ғып үгіп, жеті қабат жер астындағы тасқа, балшыққа араластырып шашып жіберген. Ондағы ойы: «Ерінген қойсын, ерінбеген алсын!» Сол сараң Көкше: «Егер тым ұсақ үгіп оңайлықпен таптырмасам, алтынды іздеушінің көңілі қайтар» дегендей, кейде кесек алтынын да кездестіріп қояды. Алтынсарымен бірге істеген старательдер ондай кесектің талайын тапты...

Тапқанмен не керек!.. Жұмыс көп, ақы аз. Жұмыс үшін емес, алтын көл табу үшін старатель болған Алтынсары бір жылдан кейін өзі мен өзі есептесіп еді, еңбегіне шаққанда алған ақысы оннан емес-ау, жүзден біріне тұрмайтын сықылды. Сонда да алтынды сүйгендіктен ол тағы бір жыл істеді.

Алтын іздеу жолында жүргенде оның тағы бір алған сабағы: старательдің кейбіреуі тапқан алтын өзегін, егер заводшы бай ақшаны мол берсе айтады екен де, аз берсе жасырады екен.

Екі жыл старатель боп істегеннен кейін, сондай бай өзектің біреуі арман ғып жүрген Алтынсарыға да кездесті. Бұл кезде Алтынсары алтынды құм түгіл, тастан да айыра алатын болып еді.

Табиғаттың мінезі қызық: алтынды тасты ол тілген тақтайдай жап-жалпақ қып жасайды да, алтынын оңай суырып ала қоймасын дегендей, тақтай тастың бір басын жердің бетіне көлбей қойғанмен, екінші басын қалың қыртысына көсіп сүңгітіп жібереді. Бұндай тақтай тастың қалыңдығы жарты кезден, кезге жа-

қын; жалпақтығы саржанның, үш саржандай; ұзындығы кейде келте, ал кейде бес-алты шақырымға кетеді. Осындай ұзын қалақ тастардың бергі басы кісі бойы жерден табылса, екінші басы бес жүз метр жерге шейін тереңдеп кетуі мүмкін.

Алтынсарыға бұндай тас, алтын көлдің бетіне қатқан қабыршық — алтын мұзы сияқтанады. Сондай мұздың біреуін Алтынсары 1917 жылдың күзінде тауып, заводшының тамырын басып көріп еді, құнға тұрар еңбек бермеуі байқалды. Аз пұлға көп еңбегін сатқысы келмеген Алтынсары, пайдасыз еңбекте салпылдап жүре беруге жалығып, жұмыстан шықты да, ауылдағы үйіне қайтты.

Міне, оған аттай он жыл. Содан бері, жұмыстан кетерде тапқан тасы Алтынсарының оянса есінен, ұйқаса түсінен кетпейді.

Жылқы күзетінде жүріп Көкшенің астын көруге құмартқан Алтынсарының есіне тапқан алтын тасы түсе қалды.

«Апырау,— деп ойлады ол,— советке де алтын керек қой осы. Ол неге осы Көкшетауға кеп алтынын ақтармайды!»

«Советтен кісі келсе жасырған алтын өзегін айтар ем!— деп ойлады ол —...соның іздеп келгенін күтпей, өзім барып айтсам қайтеді!..»

«Қой сөйтеің,— деп бекінді ол,— сол араға алтын заводын салуға басшы болайын!.. Өзіміздің өкімет!.. Оған да, маған да пайдасы тисін!»

«Өзіміздің» деген сөзді ол өзімсініп шын көңілден айтты.

«Бұл өкіметтен бұрын,— деп ойлады Алтынсары өткенді еске түсіріп,— біздің ауылға, маған осындай мал бітіп пе еді? Қазір тамақ тоқ, көйлек көк. Бұрын жердің асты түгіл, үстіне ие емес-ек. Жердің астындағы алтын түгіл, үстіңдегі оты, суы аталықты, малы көп адамдікі еді. Жарлы жалғыз қарасына азық таба алмай соры қайнайтын еді. Жердің үсті біздікі, енді астын да иеленуіміз керек!..»

Таңды Алтынсары алтын ойымен атырды.

2

Қамшаттың құндызымен жиектеген торғын шымылдықтай, айналасына жасыл қылшықты қарағай өскен, Көкшенің дария көлінің біреуін жағалап жай-

дақ тарантасқа жеккен атта екі кісі келе жатты: біреуі Алтынсары, біреуі оның құрдасы — Шауыпкел.

Бұлардың жүріп келе жатқан жолы — жалпақтығы бір ғана арба сыярлық ескі сүрлеу. Сүрлеудің бір жағында егер арба ауып кетсе көлге тура құлайтын биік жар, жардың астында жалтыраған көлдің екінші қабағы сағымданып әрең көрінеді. Сүрлеудің екінші жағы жерден тік қиылып шыққан шың. Шыңның текшеленген тастары адамның көзіне қатарланып жиналған әдемі кітаптардың этажеркасын елестетеді.

Сүрлеу жүрген сайын жоғарылай береді. Оның бір ұшы арқандай шұбатылып көлдің етегіне түсті, екінші ұшы жыландай иіріліп көл жағасындағы аласалау таудың беліне асылды.

Сүрлеу таудың тікшілдеу жерінен асуға айналғанда Алтынсары аттың басын тартты.

— Осы араға тоқтайсың ба? — деді Шауыпкел.

— Тоқтайық.

Алтынсары үйден шығарда Шауыпкелге «сол арада бүркіттің ұясын көрдім, балапанын алайық» деп алып шығып еді.

— Әй, — деді ол Шауыпкелге, таудың етегіне аттарын ағытқаннан кейін, — осы тауда алтын көп деген сөз бар, соны күрекпен шұқып қарасақ қайтеді?

— Бүркіт ше?

— Балапан қайда барар дейсін. Әуелі алтынды қарайық.

Алтынсары үйінен балапан үшін емес, алтын үшін шыққан еді. Оның баяғыда жасырып айтпаған алтын тасының тақтайы осы таудың етегінде. Бұл ойын ол Шауыпкелден жасырды.

— Уа, қойшы соны! — деді Шауыпкел — қайтесін алтынды!.. Осындай ыстықта қазып, азабым құрысын!.. Онсыз да ындыным кеуіп келеді. Сусын қайда?

Сусын ішіп отырып Алтынсары сөзін тағы қайталады.

— Рас айтам деймін, — деді ол, — іздейікші! Табылмаса қалсын. Бізден ешкім айып алмас.

— Керексіз іске құмарың-ай!..

Ол ертеде осы арадан алтынның тасын тапқанын Шауыпкелге айтуға бір оқталды да, тағы да «әуелі қойған белгімді байқап алайын, таба алмай ұят болар» деп ойлады.

Сол оймен, ерінген Шауыпкелді арба қасында қал-

дырып, өзі белгісін іздеп кетті. Бірақ, қанша шарлағанмен, белгі табыла қоймады.

— Қап,— деп өкінді ол арбасына қайтып келе жатып — бай өзек еді, табылғаны абырой еді!..

Арба астында, көлеңкеде тынығып жатқан Шауыпкел Алтынсарыны:

— Иә, Сарым! Неше бұт алтын әкелдің?..— деп ажуалады.

— Күлме, құрдас,— деді Алтынсары,— асықпа!.. Үмітсіз сайтан деген.

— Күлгенім емес, сұрағаным: атың Алтын болғасын алтыншыл шығарсын деп ем, ақырында жезшіл де болмай қалмасаң не қылсын!..

— «Асықпа» дедім ғой, егер алтын табылса, сен де қаша қоймассың, атыңа ұқсап шауып-ақ келерсің.

— Қашамын. Олда-білде қашамын. Нанбасаң бір қапшық алтын тауып әкелші! Қызығар ма екем?

Алтынсары жеңілгендей болды.

— Саған ерегескесін алтынды таппай қоймаймын!— деді ол, арбадағы темір күрегін алып жөнеле беріп.

Алтыны бар жерді Алтынсары жер бетіне шыққан шөбінен де жобалайтын еді. Сол жобасына сүйеніп құмы есілген бір жерді ол шұқылап қаза бастады.

— Ә, іске сәт!— деді Шауыпкел, Алтынсары қазған шұқырды кіндік тұсына келтірген кезде қасына барып.

— Айтсын-ақ!— деді Алтынсары белін жазып, терін сүргіп,— осы арада алтын бары анық. Тез шығады. Нанбасаң қазып көрші.

Тыныққан Шауыпкелге алтыннан көрі ермек керек болды.

— Жарайды, шық бері! Бер күректі маған! Мен де біраз шұқиын, меселің қайт болмасын,— деді шұқырға түсуге оңтайланып.

Расында шаршаңқыраған Алтынсары күректі шұқырда қалдырып, өзі сыртқа шықты да, Шауыпкел ішіне түсіп қаза бастағанда шұқырдың жиегіне жүресінен отырды.

Тың тегеуірінмен Шауыпкел кезге жақын қазып тастап, ара-тұра, құм балшықты әдейі Алтынсарыға лақтырып тұрды да, бір кезде қалшып тұрағап, Алтынсарыға елеусіз көзбен бір қарап қойып, еңкейіп аяғының астынан бірдемені алды.

— Ол не?— деді елегізген Алтынсары басын көтеріп. — Не алдың аяғыңның астынан?

— Ештеме де алғам жоқ.

— Жоқ, бірдеме алдың?— деді Алтынсары орнынан түрегеп.

— Немене, алтын тапты деп тұрмысың?

— Не де болса көрсет!

Шауыпкел қойнына бір нәрсені тыға қойғандай болды. Алтынсары қадалған сайын оның кескіні құбыла бастады.

— Кескінің неге құбыла қалды?!— деді Алтынсары шұқырға бір, Шауыпкелдің кескініне бір үңіліп — қарау көпір, бірдеме тауып, қызғанып тұрсын-ау деймін! Көрсет қойныңа тыққаныңды!

— Түк те тыққан жоқпын!— деді Шауыпкел күректі балшыққа қадап мықшындап — саған ерегіскесін кісі бойына шейін қазам осы шұқырды, бірдемесіне жетпей қоймаймын...

— Әуелі тапқаныңды көрсет. Көрсетпесең зорлап көрем.

Алтынсары Шауыпкелден күштірек еді. Сондықтан, алыса кетсе жеңілетінін білген Шауыпкел:

— Ал, тінтем!— деп Алтынсары шұқырға түсуге ыңғайланғанда:

— Сенбесең көр!— деп сыртқа шығуға ыңғайланды да, Алтынсарының көзін алдап, қойнындағыны сырғытып түсіріп жіберіп, аяғымен балшыққа араластыра қойды.

— Ал, тінт!— деді ол тысқа шыға ерленіп, омырауын ашып, — қашаннан бері маған мұндай күдіктенетін болып ең?

— Мен сені емес, шұқырды тінтем.

— Е, шұқырдың жазығы не? Тініткің келсе мені тініт!..

Алтынсары қазылған шұқырдың қасына барып түсейін деп жатыр еді, сыртынан кеп оны оң жағына аударып тастап Шауыпкелдің өзі түсе қалды да, Алтынсары тұрғанша аяқ астынан бірдемені алып қойнына тағы тыға қойды.

— Енді алып шық!— деді Алтынсары.

— Нені?

— Тапқан алтынды.

— Уә, тәйірі алсын сені! Өзің рас айтып тұрсың

ба? О, не қылғаның! Сені әдей ерегістірейін деп түстім. Ал, кәне қарай ғой!

Шауыпкел шұқырдан шықты. Оның аяқ астынан алтынды алғанын көрмей қалған Алтынсары шұқырға бір түскелі тұрды да:

— Әй!— деді тағы,— Рас айтам, қойныңды көрсетші.

Шауыпкел ашуланған болды.

— Өзіңнің денің дұрыс па?— деді ол қабағын түйіп,— мазақ қылғың келе ме? Осы араның тауын көшіріп әкетсең де еркің. Ал, мен кеттім арба жаққа!

Шауыпкелдінің кескін құбылысы Алтынсарының күдігін тағы күшейтті. Сондықтан ол ойнаған боп кеудесіне қол салайың деп еді, анау итермелеп маңайлатпады. Екеуі алыса кетті.

Олар ұзақ алысты. Шауыпкел де тірі жан, сондықтан Алтынсары қарулырақ болғанмен берісе қоймады. Екеуінің де киімдірінің пәрә-пәрәсі шықты. Екеуі де ентікті. Бұлардың бұл алыс-жұлысына: қиядағы күн, асқар тау, шалқар көл, қалың тоғайдан басқа, сол араның аңы мен құсы ғана қуа болды.

Тиыш тоғайдың ішінде жапырақ жамылып жем іздеп шоқаңдап жүрген қоянның құлағына бұлардың ырсылдаған дауыстары шалынып, селк ете түскен қоян «не?!» дегендей құлағын қайшыландыра, алдыңғы аяғын көтере, тұрқын соза қарады да, алысқандарды көре салып, бетін бұтаққа остыра қалың шытырман арасына жып берді.

Қалқия қойған қоянды көзі шалған қарағай басындағы ителгі алысқандарға алданам деп жемінен айырылды.

Тауда екі жәндік таласса, біреуінен өзіне жем түсіп дағдыланған аш бүркіт бұлардың төбелерін торлай ұшып, аспанда шарықтап жүрді.

Күмістей сыңғырлаған даусы орман ішін сұлу үнге бөлеген бұлбұл да дауысынан жаңылды.

Ағаштың жапырағы мен көлдің жұқа бетін дірілдеткен әлсіз жел тына қалды. Дауысын бәсеңдетпеген жалғыз-ақ таудан аққан бұлақтың сылдыры.

Осылардың бәрінің тыңдағаны Алтынсары мен Шауыпкелдің алысы, алысканнан алқынған өкпеден шыққан ырсылдаған демдері.

Адамның денесіндегі күш, мүшесінің бәрінде біртегіс болмайтынына Алтынсарының көзі Шауыпкел-

мен алысқанда жетті. Алыса кеткен жерден алып-ұруына қарағанда Шауыпкелді ол тез жеңе қоям ғой деп еді. Күш сынаса келе, Шауыпкелдің бар қаруы уысында екендігі байқалды. Оның денесін шопақ құрлы көрмей көтеріп алып, жерге оңай құлата салған Алтынсары, қанша қару жұмсағанмен, жұмған уысын жаза алмай қойды. Уысы винттеп тастаған темірден бір кем емес.

Шауыпкелдің алысуын басында ойын шығар деп ойлаған Алтынсары, шынға айналғанын көргесін, уысын жазуға әлі келмейтінін байқаған соң, басып жатқан Шауыпкелдің көзіне көзін оқтай қадады да:

— Әй, ақтық рет айтам, рас бермеймісің! — деді дікіленіп.

— Немді берейін! — деді Шауыпкел алқынып — түгім де жоқ беретін.

— Қолыңдағыны.

— Қолымда да түк жоқ.

— Ендеше неге жазбайсың? Кәне, жазшы, алақаныңды!

— Жазбаймын.

— Неге?

— Әдейі, ерегескесін!..

Алтынсары қабағынан қар жаудыра түсін суытып алды да, Шауыпкелді жерден көтеріп құшақтаған қалпымен, көлдің биік шынды жарқабағына алып келді.

— Менің мінезімді білесің ғой! — деді ол Шауыпкелге қадалып — қолыңды жазбасаң көлге лақтырам.

Алтынсарының құшағында өзін жоңқадай көрген Шауыпкел кескініне карап еді, лақтыратыны рас сықылданып кетті. Сондықтан, Алтынсарының «өлгің келмесе әкел, жылдам!» деген сөзіне шыдай алмай:

— Мә, — деп уысындағыны сыртқа лақтырып жіберді де, — босат! — деді ақырын.

Алтынсары разы болғандай түсін жылытып Шауыпкелдіні жерге ақырын түсірді де, лақтырған затты алып көріп еді, айнала құм топырақ жабысқан, жұдырықтай тұтас тума алтын екен. Қуаның кеткен ол алақанымен салмақтап көріп еді, қолын жерге алып түсе жаздады.

— Қызғанғаның осы ма? — деді ол Шауыпкелге қарап күліп — сен қызғанба! Бұл алтынды мен өзім алмаймын.

— Енді қайтесін? — деді нанбаған Шауыпкел кекті кескінмен.

— Үкіметке берем.

— Үкімет саған несін береді?! — деді Шауыпкел кекен.

— Екеуміздің еңбек ақымызды береді. Бұл алтын халық қазнасына түседі.

— Одан басқа пайдаң?

— Алтын іздеу кәсібіне қайта кірем, старатель артелін ұйымдастырам. «Алтынның шыққан жерін белден қаз» демей ме, аталарымыз. Осы араны тағы да қазып, тығылған алтындарын түгел аламыз? Сені де шақырам, бұл абыройлы іске.

— Оны кезінде көрерміз, — дей салды кесек алтыннан айырылуға іші күйген Шауыпкел. Алтынды үлесу жайын Алтынсарыға айтпақ боп бір тұрды да, көңбесіне көзі жеткен соң үндемеді.

Алтынсары атқа кетті. Осы кезде арба қасына барған Шауыпкелдің ойына Алтынсарыны өлтірсем қайтеді деген жамандық ой тұтанды.

— «Қару қайда?»

Оның есіне арбаның кіндік темірі түсті. «Байқаусызда білектей темірмен қарақұстан персем, — деп ойлады ол — жаны тас деймісін!»

Осы ниетпен ол кіндік темірді суырып алып, Алтынсары атты әкелгенде ту сыртынан екі-үш рет айналды. Оның неге айналғанын Алтынсары сөзген жоқ.

Ыңғайы келгенде қарақұстан кіндік темірмен салып жіберуге Шауыпкел қолын көтерді де тату өскен құрбысын қимады.

3

Олар қыстау жолымен қайтты. Үйден шығарда:

— Қайтарда егіншілерге соға кетейік, — деген еді Шауыпкел Алтынсарыға.

Ат Алтынсарынікі еді. Шауыпкелдің сөзін есіне сақтаған ол, қыстау маңындағы егінге тура тартты.

— Неге тұнжырап келесің, әй? — деді Алтынсары Шауыпкелге, даңғыл жолдан егіннің жіңішке жолына бұрылған шақта.

— Маған не қыл дейін деп ең? — деді Шауыпкел қабағын түйе қарап.

— Уа, тәйірі алсын сені, тәйірі алғыр! Оның не, қарап отырып араз боп? Алтын керек болса, мәлі. Ойын-

күлкімнің садағасы!.. Осы жұдырықтай тас үшін, бұның әкесіндей тасқа бермейтін тату көңілден айырыламыз ба?

Алтынсары алтынды алдына тастап еді, Шауыпкел алмады.

— Сен қоңырауды қой!— деді Алтынсары — бір жыл туған төл емеспіз бе, антұрған!.. Бұл алтын екеуімізге пайдасын бірдей тигізеді... Сына осы сөзімді!..

— Көрсек көрерміз — дей салды Шауыпкел.

Егіншілерге жақындап қалғасын басқа сөз кеңеспей, Алтынсары алтынды қалтасына тықты.

— Іске сәт!— деді ол, соқа айдаған егіншілердің алдынан кеп тоқтап.

— Айтсын!— деді беттерін шаң басқан екі жігіт.

Ауылдың адамдары егінге төрт-бес үйден бірігіп шыққан еді. Бұл қоста Алтынсарының да, Шауыпкелдің де сыбағасы бар.

— Бес күннен бері жыртқандарың осы ма?— деп сұрады Алтынсары егінші жігіттен — қалай аз жыртқаныңдар? Тіфу!.. Осылай да жер жырта ма екен?.. Бұл не!.. Жердің бетін айғыздап тайыз айырып?.. Арасынан жыртпаған тың тастап отырыпсыңдар ғой!.. Егін шыға ма бұған?..

— Енді қайтейік. Әдейі солай жыртып жүрген жоқпыз. Көлік жүрмейді, соқа өтпейді,— деді егіншінің бірі кейіп.

— Өтпеуіне тағы бір себеп,— деді екінші жігіт,— әлгі көзі шыққыр Қирабай қаладан соқа ала барғанда, доңғалағын ауыстырып әкетіпті. Міне, көрші, біреуі үлкен, біреуі кішкене, бұл қалай түзу жүрсін!.. Құр көлік қинау!..

Алтынсары шегі қата күлді.

— Неге күлесін?— деді жігіт.

— Күлгенім... соқа осылай болмай қалай болушы еді?.. Оның доңғалақтары осылай ұлылы-кішілі болады.

Соқаға өгіз жегілген еді,— төрт пар өгіз... ауыздарынан көбігі бүркырап, тілдері сала құлаш шыққан, бүйірін соққан өгіздерге Алтынсары жақындап еді, мойындарын жарма соғып қан аққан қып-қызыл жара...

— Обал-ай,— деді Алтынсары,— көлік бүлінген екен.

Бұл ел бұрын егін салмайтын, салса: байлары орыс жалдап салғызып, кедейі кетпенмен егетін. Ол кезде

кедейлер «әттең... қолымызға жер, көлік, соқа тисе!» — деп кіжінетін.

Міне, қазір оның бәрі бар: жер түп-түгел кедейдікі, қанша ексе де еркі; бұрын кедейде көлік жоқ еді, совет өкіметі келгелі шаруасы көтерілген олар елбесіп-селбесіп жететін көлік те жасап алды. Бұрын кедейге соқа табылмайтын еді, қазір ауылшаруашылық кооперациясы арқылы оған да қолы жетті.

— Ендігі жетпейтін — Алтынсарының ойынша: «Егін жұмысына жаттықпағандық».

Ол егінші жігіттерге осы ойын айтып еді:

— Жаттықсаң да осы соқа, осы көлікпен көп егін сала алмайсың, — деді жігіттер.

— Сендерше не істеу керек?

— Егінді өзі жыртып, өзі егетін машина шығару керек.

— Асықпасаң ол да болар, — деді Алтынсары.

Осы кезде егіншілердің қосы жағынан жіңішке жолмен заулатқан бір пар атты көріне кетті. Ат-арбасы, сайманы бұл аранікі секілді емес.

Егіншілер жақындаған жолаушыларды қарсы алса, қалаша сәнді киінген қазақ жігіттері екен. Жөндерін сұраса, біреуі тау кенінің инженері, аты Таубай, екіншісінің аты Таспай, ол Таубайдың жәрдемшісі.

Амандасып тұрып, олар әзілдесіп қалды.

— Егінді нашар жыртады екенсіздер! — деді Таубай, соқа жүрген жерлерді көріп ап, — көлікті де айдай білмейді екенсіздер, өгіздеріңіздің мойнын алдырып тастапсыздар ғой!.. Обал-ай, жануарларға.

Жат жігіттің алдында егін жырта білмеу намысына өзі де ортақ болған Алтынсары, әзілден жығылғысы келмей:

— Жер жыртатын машина шығарып берсеңдер, біз сендерге қой деген жоқпыз, — деді.

— Бірақ, сол машинаны шығаратын біз емес, өаде-рің, — деді Таубай.

— Біз шығарамыз? — деді егінші жігіттің біреуі, Таубай қылжақ қылып тұр деп ойлап.

Әзіл сөзге шын жауап берген Таубай, қазір партия мен үкімет отанды ірі кәсіпті елге айналдыру саясатын жүргізгелі жатқанын, осы саясат егінге хажетті машиналарды мол өндіруге жағдай жасайтынын айтты.

— Бұның бәрі дұрыс, — деді Алтынсары, — сол істі өркендету үшін, мына біздің жәрдеміміз не болады?

— Алтын табысу болады!— деді Таубай.

Өз сырын ол енді ғана айтты: ол революция жылдары жабылып қалған Степняк алтын ошағын қайта ашу жабдығына шығыпты.

— Бұл жұмысты,— деді ол жігіттерге,— біз, тек, жергілікті халықтың жәрдемімен ғана іске асыра аламыз. Сол халыққа сіздер де жатасыздар.

Бұл сөздерді құлақ қоя тыңдаған Алтынсары да шынына көшіп:

— Өзіңе керегі алтын ба, құрбым?— деді Таубайға,— егер алтын болса, осы Көкшетау жерінің астында ол бұлақтай қайнап жатыр, қанша алсаң да таусылмайды.

— Көкшетаудың бойында алтын көп екенін білеміз,— деді Таубай,— бірақ, соны тауып беретін кісі керек, қой.

— Өңгені білмеймін,— деді Алтынсары,— мен өзім сол алтынды іздесуге әзірмін. Менің мына жолдасым Шауыпкел де әзір. Солай ма, достым?— деп ол құрдасына қарап еді, «меселі қайтпасын» дегендей, Шауыпкел басын изеді.

— Іздесіп қана қоймассыз,— деді Таубай күліп,— табысарсыз да.

— Таппайтын нәрсені іздеп хажеті не?— деді Алтынсары жымыып.

— Мүмкін, тауып та жүрген боларсыз?— деді Таубай, «осы жігіт ескі старательдің бірі болмағай» деп ойлап.

— Мүмкін!— деді Алтынсары сенімді дауыспен.

— Қоста дәм бар ма?— деп сұрады Алтынсары егінші жігіттерден.

— Әлгінде қымыз келген еді,— деді жігіттің бірі.

— Ендеше дәм татыңыздар!— деп қосқа алып барған Таубайға, Алтынсары бүгінгі тапқан олжасын айтып еді:

— Кәне, ол алтының?— деп қуанып кеткен Таубайдың екі көзі шарасынан шыға жаздады.

Табылған тума алтынды Таубайдың көзіне ғана көрсетіп, қолына ұстатпаған Алтынсары:

— Асықпа, құрбым,— деді Таубайға — бұл алтынды завод кеңсесінің есігі ашылған күні қолымнан апарып берем де, өзім бірінші старатель болып қызметіне кірем.

Электр сәулесінен іші ашық аспанды күндіздей жарқыратқан штректі бойлай, сыртында брезент сулығы, аяғында үлкен етігі бар Алтынсары келе жатты. Беті — инженердің кабинеті. Шахтының төбесіндегі порода тастардың жігінен шапшыған су оның жалбағайына кейде тырсылдап тамшылады, кейде фонтандай атқылады. Шахтаны бойлай салынған жіңішке темір жолдармен кен тасыған электр вагонеткалары зырылдап ерсіл-қарсыл өткенде Алтынсары ығысып жол береді де, тағы да ілгері жүреді.

Аяғын аттаған сайын оның көзіне ескі замандағы қараңғы шахта, тар шахта елестеді, сол қараңғы тар шахтада қолына ұстаған кәрәсін лампасының әлсіз жарығынан алдындағы екі адым жер еркін көрінбейтіні есіне түсті. Міне, ендігі электрлі шахта, ертегілерде айтылатын, іші самаладай жарық кең алтын сарай сияқты...

Алтынсары білегіндегі сағатына қараса түскі үш екен. Үште шахтадағы кабинетіне оны инженер Таубай шақырыпты. Неге шақырғанын білмейді.

— Бүгінгі нормаң? — болды, Алтынсарыны кабинетінде қарсы алған Таубайдың бірінші сұрауы.

— 120. Кешке шейін 180 ге апарармын, деп ойлаймын.

— Жоқ, оны істей алмайсың! — деді Таубай күліп.

— Неге?! — деді Алтынсары таңданған кескінмен.

— Горкомнан звонить етті. Сен өз колхозың «Алтын таңға», сайлаушылар арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізуге барып қайтпак болыпсың.

Степняк алтын өндірісі ашылған күннен бастап жұмысқа келген Алтынсары, алғашқы күндерден бастап сауатсыздар мектебіне түскен еді де, аз уақытта жаза, оқи білуге халы жеткен еді. Содан кейін іле партия қатарына өткен оны, қалалық партия комитеті үгітшілер тізіміне қосып қойған. Қазір жергілікті советтің сайлау науқаны жүріп жатыр. Осы жұмысқа Алтынсары да белсене қатынасып жүр. Лифтпен көтерілген Алтынсары тысқа шықса, «М—1» тұр, шофері Шауыпкел.

— Қайда барамыз? — деді Шауыпкел оған.

— «Алтын таңға».

— Құп болады! — деп Шауыпкел айдай жөнелді.

Олар «Алтын таңға» ілезде келіп қалды. Колхоз

таудың етегіндегі бұлақты жиектей салған алпыс шақты үй еді. Үйлердің бәрі де сұрыпталып қиылған жаңа қарағай. Кеңсе мен мектеп орталығында.

Кеңсеге келсе күзетші әйел ғана бар екен. Басқарма бастығын сұрап еді:

- Егін басында,— деді әйел.
- Мүшесінен кім бар?
- Олар да егін басында.
- Бәрі не алады егін басынан?
- Жиылыс бар деп кетті.

Алтынсары мен Шауыпкел таныс токтің басына келсе, тау-тау боп үйіліп жатқан бидай, бидайды жинау мен соғу жұмысында сапырылып жүрген көп адам...

Машинадан түскен Алтынсарыны, құрбылас жігіттері мен әйелдер «качайттаймыз» деп, тырмысуына қарамай қаңгөбелек ойнатып, көтеріп алды да кетті. Біраз қақмақылдап еңтіктірген Алтынсарыны жерге түсірген соң:

— Кәне, айт!— деп шуласты олар, қоршаған Алтынсарыға,— алтын сенде көп пе, бізде көп пе?

— Сендерде де, бізде де көп,— деді демін алқына алған Алтынсары.

Олай демеуге болмайтын. Колхоз бастығының айтуынша, «Алтын таң» биыл еккен 1300 гектардың алдынан қырық, артынан жиырма центнерден түсіп жатыр. Бұл шығым тек, егінді трактормен айдап, сеялкамен сеуіп, комбайнмен орудың арқасындағы ғана түсім.

— Алтын көбейсе, машина да көбейеді,— дейтін еді Алтынсары.

Сол айтқаны келді: дәл есебін айтпағанмен, Степняк отанға алтынды ай сайын қадақтап емес, бұттап беріп жатқан сияқты. Сонша мол алтын машинаны көбейтпей қоя ма!..

Отанда қазір алтын да, машина да көбейген түрі бар. Бұған байыған тіршіліктің бар саласы да қуа. Осынша зор жетістіктің ауыр жүгін сүйреп, алдыңғы қатарда келе жатқан еңбек ерлерінің ішінде Алтынсары да бар. Ендеше, колхозшылар оңы «хан көтеріп» качайттамағанда, кімді качайттайды?..

Ток басында, ішінде мыңдаған кісі сиярлық астық сарайы бар еді. Соған жиналған колхозшыларға, отанның ірі өндіріске ие болуынан тапқан пайдасы туралы

Алтынсары баяндама жасап тұрғанда, босағаға сүйенген Шауыпкел ойлы кескінмен қадала қарады да тұрды. Алтынсарының туғаннан бергі өмірі оның алақанында: екеуі бір жылда туған төл, бірге өсті, біте қайнады...

Шауыпкел бала кезінде Алтынсарыдан пысық еді. Алтынсары сөзге нанғыш, уәдешіл, момын бала болатын. Өзін одан қу санайтын Шауыпкел бала кезінде де, жігіт кезінде де алдап, талай рет «тақыр мұзға отырғызған». Алтынсары оның біріне де ашуланбай көне беретін.

Ақырында, «бәрінен қой бағып қойыртпақ ішкен озар» дегендей, еңбек сүйгіш Алтынсары, Шауыпкелдің ұғымында шырқап аспанға кетті де, пысықсынған еңбексіз ол, жерде қалып қойды.

«Көкке шыққаны емей немене?— деп ойлады босағада тұрған Шауыпкел — пойызға да, автомобильге де, аэропланға да мінетін осы; Алматы, Мәскеуді аралайтын осы. Киім осында, тамақ осында... абырой, атақ осында!..»

Алтынсарының бұндай шат тұрмысын Шауыпкел бұрын күндейтін еді, бұл жолы, босағада сүйеніп тұрып, бірінші рет ол құрдасына сүйсінді.

«Дұрыс!— деді Шауыпкел ішінен, 1927 жылы туынды алтынға таласқанын есіне түсіріп,— сондағы мұның сөзі расқа шықты. Алтын көбейіп еді, машина да көбейді...»

Шауыпкелге де осы машиналардың бәрі Көкшетаудың алтынынан жасалып жатқан сияқтанды. Сол алтынды табушы да, қазушы да Алтынсары сияқтанды оған. Ендеше, ел бұны ардақтамағанда кімді ардақтайды?!

«Егер мен де сол кезде белсене алтын қазсам, бұлай боп жүрмес едім!» деп өкінді Шауыпкел.

Олай дейтін себебі: колхоз жұмысына да жалқау ол, Степняк ашылған жылдарда ауылда жатты да, жалқаулық қарнын ашырғасын алтын қазудан шоферлікті жеңіл көріп машина руліне отырды. Қазір ол айына сегіз жүз сом алады. Оның көбін «бәрібір байымаймын» деген оймен ішіп қояды. Сондықтан оның өзі де жүдеу, үй іші де жүдеу... Ал, Алтынсары ше... Оның шамалауында, бұрынғы байлар да мұндай тұрып көрген жоқ... Ендеше, жақсы тұрудың тетігі, тек еңбекте ғана...

Митинг біткен кезде ымырт жабылып, қас қарайды. Жиылысқа қатнасқандардың қартаң жағы грузовикке мініп, қалаға кетті де, жастар жағы ток басында ойын-сауық жасауға қалды. Олар Алтынсарыдан бірге болуын өтініп еді:

— Түнгі сменаға барушы едім,— деп босанды.

Заводқа қайтуға тысқа шыққан Алтынсары төңірегіне көз салып аз уақыт тұрды.

Түн айлы, жұлдызды жарық екен. Ол ара, жан-жағы еркін көрінетін адырлау жер еді. Адырдан заводта айқын көрінеді екен. Завод қаласында жанған электр шамның жиылығы аспандағы жұлдыздан кем емес. Әлдеқайда, Шортан жақтан кетіп бара жатқан пойыз паровозының үні естіледі. Өне!.. Көкте екі қызыл жұлдыз ұшып барады. Ол жұлдыз емес... Қызыл-жардан Қарағандыны беттеп тартқан самолет!..

Алтынсарының көзіне айлы түнде аспанды белуарлаған Көкше түсті... Баяғыда, жылқының күзетіне барған түні Көкше туралы ойлаған ойы есіне түсіп кетті оның...

— Рас!— деді ол ішінен мұнартқан Көкшеге қадала қарап тұрып,— сенің сыртқы сұлулығың Грек, Рим көркемөнершілерінің ойланып қолдан жасаған шебер шығармаларынан да әлдеқайда сұлу!.. Жерден текшеленіп аспанға шаншыла шыққан сенің Оқжетпесінді, сырлы тостағанға құйған қымыздай, құшағыңа алған суы меруерттей мөлдір көлінді, етегіңе ұстаған күміс оқадай дөңгелене сыртыңды айналып жатқан шабағыңды, сенің сұлулығыңды еліктей жаралған бытыранды ұрпақтарыңды; ...солардың бәрін қаусыра құшақтап, қолын күзеткен батырдай, бәрінен басыңды асыра қарап, «бұлттың сүтін ішіп ержеткен» өзінді,... қандай суретші осы қалыптарында сала алар еді?!

Жоқ, сала алмайды ол!.. Шебер табиғат миллион жылдар бойы салған суретінді жасы жүзге жетпейтін суретші қалай салмақ сенің?..

Сен Көкше, сыртың сұлу боп қана жаралған жоқсың. Сенің ішің де сұлу. Сенің «қақырығың қайыма алтын, түкірігің түйме алтын!.. Сен ертегіде айтылатын алтын сандықтың қабысың!.. Сенің астыңда алтын дария!.. Сенің сол алтын дарияңды ақтарып тапқан кім?.. Ол, тек, советтің ұлдары мен қыздары!..

— Жаса, советтің ұлдары мен қыздары!— деген даусы шығып кетті Алтынсарының.

Бір орында көп тұрып қалғаны сонда ғана есіне түскен ол, аяңдап машинасына келсе, Шауыпкел кабинада отыр екен.

— Әй, Алтынсары!— деді ол, қасына отыра берген құрдасына, — саған бір серт айтайын ба мен?

— Айт!

— Айтсам, алтын табу жұмысына мен де түсем де, өзгемен емес, сенімен жарысып, шамам келсе басып озам!..

— Оған мен тілектеспін, — деді Алтынсары, — бірақ, есінде болсын, мен де саған оздырмауға тырысам.

— Әрине, — деді Шауыпкел, — озу-озбау тәуекелдің ісі ғой. Ол қалжыңым. Ал, шынымды айтсам, жалқаулықтың тақсіретін тартып болдым мен. Бұл албастыны үстімнен түсірем енді!..

— Расың ба, әй? — деді Алтынсары, Шауыпкелдің сөзіне енді ғана мән беріп.

— Растығына әкел, қолыңды!

Екеуі қол алысты.

— Ала білген қолға Көкшенің байлығы жетеді, — деді Алтынсары, — біз екеуміз түгіл талай мыңдаған адам жүздеген жылдар қазып тауыса алмайды. — Бұның асты алтын дариясы екені рас. Бұл алтын аймақ!.. 1934—1937 жылдар.

АЗҒЫН

1

Н... қаласында анда-санда қойылатын сауық-кештерінде Мырзабек тақпақ сөйлемей қоймайтын.

Қарапайым кісімен Мырзабектің тақпағы бір емес. Тақпақ сөйлеуге келгенде оның көзі де, аузы да, қаспен қабағы да, денесінің қимылы да бұрынғы Мырзабек болып шықпайды, бақырайып алдында қарап отырғаныңмен көзіңе әлдекімді елестетіп жібереді.

— Қалай еді? — десеңіз. — Былай:

Сахнаға шыға келгенде ол дөңгелек қара көзін қысыңқырап, сопақтау келген ұрт етін үрген көріктей желдендіріңкіреп, біресе аузын ашып ақситыңқырап, маңдайының терісін жиырыңқырап жылмия қояды. Минут өтпей шошыған адамдай селтең ете түседі де, аузын томпитып, мұрнын шүйіріп, қабағын түйіп, түсін суытып, көзін әлденеге қадалтып, денесін кірпідей

жиырып алады. Мырзабек ол қалпында да ұзақ тұрмай, борандай түтеген ашулы кескіні, жылжып аққан бұлақтай бөсеңдеп келіп, дағдылы қалпына түседі. Мұның бәрі тақпақ сөйлер алдындағы құбылысы.

Сөйлерден бұрын дағдылы қалпына түскен Мырзабек, сөйлегеннен кейін тағы да өзгереді. Оның әдеттегі даусы мәңіреген сиырдай барылдап, арғы жағында жетім қақырық тұрған сықылды болатын. Бір сөзге бір сөзді қоспай жыпыңдатып кететін мына даусы ол емес, сыбызғыдай нәзік, жібектей созылғақ.

Мырзабектің бұл көріністері әуелгі кезде тыңдаған, көргендерге таңсық болғанымен, артынан үйреншікті әдет болып кетті. Көшедегі балаларға шейін «Мырзабек болайын ба?» деп бет-аузын, денесін қиқаңдатуға айналды. Басында бұны қызық көрген жұрт кейін «белгілі қиқаң» деп, немқұрайды кескінмен тыңдауға айналды.

Жұрттың бұлай деуіне тағы бір себеп, — Мырзабектің қайда болса да бір өлеңді айта беретіндігі еді. Ол:

«Махаббат бір тікенек,
Жүрекке барып қалалар.
Бақытсыз ғой ол жүрек,
Сорғалап одан қан ағар!..»

Мырзабек «барлық өмірдің шешілмеген жұмбағы, әлемге біткен шындық, тілдің барып-барып жеткен шегі, осы өлең ғана» деп біледі. Бұл өлеңді айтарда күлімсірейтін себебі, көз алдына: шашы тізесіне түскен қара, оң жақ бетінде дөңгелек қара меңі бар, қыр мұрын, дөңгелек жүз, қызыл шырайлы, қара көз, қара қас, ұзын кірпік, қаз мойын, оймақ ауыз, қыпша бел, сүйрік саусақ, орта бойлы, талдырмаш денелі бір қыз елестей қалады. Қыз әуелі құшағын жайып, көзін жұмып, басын шалқитып, шашын желкесінен жерге төгіп Мырзабекке жақындайды. Мырзабектің сөйлеп тұрып бір аттап қалатыны — алдындағы аруды құшақтай алғысы келеді; бірақ, құшағына әне ілікті, міне ілікті деген кезде қыз шошыған киіктей ыта жөнеліп, Мырзабектің қолын ілектірмейді. Кенеттен ашулы кейіпке түсе қалатыны да осыдан. Осының бәрін елестететін жоғарғы бір ауыз өлең. Бұл өлеңді айтса-ақ оның ойына талай сұлу елестейді. Мырзабектің бір қызды осылай сүйгісі, жан-тәнін бергісі, өзі ойлағандай бір арудың құшағында ләззетті өмірін өткізгісі келеді. Сүймеген

жүректі, сүйіспеген көңілді, Мырзабек ақылына сый-ғыза алмайды. Сүйіспейтін, сүю жолында құса болып өлмейтін жан болуға мүмкін емес деп ойлайды.

2

Мырзабек бүгін қызметкер әйелін шаршатты. Талай жағалар, көйлектер, галстуктер, костюмдер әлденеше өтектедi.

«Ол ең кемінде үш сағаттай
Айна алдында сәнденді..»

деген Пушкиннің өлеңі ойында тұр. Айна алдында құбылды. Жүрді. Түзелді. Иісмайланды. Бұл да айна алдында кеміне екі-үш сағат тұрды. Киімін киініп болып, білек сағатына қараса, қызына жолығатын мезгіліне 45 минут бар екен. Күн қыс, әрі суық еді, далада тоңазығанша үйде отыра тұрайын деп, ілулі тұрған мандалинін алды да, әлде не әнді шыңғырлата ойнап, төсегіне қисая кетті.

Төсекке жамбасы тимей-ақ көз алдында топталған ойлар тізбектеле қалды:

Шоқшалау сақалы, таңқы мұрты бар, үстіне қой жүні күпі киген, мұрнынан сорасы ағып, жұмыс соңында жүрген алпыстағы әкесі Сөмpek елестеді.

Маңдайында жасында жылқы тепкеннен түскен таңбасы бар, беті жолақ-жолақ әжімді, беліне өгіздің бел жібін байлап, түтінге булығып біреудің жұмысын істеп жүрген елудегі шешесі Домалақ елестеді.

Бір мүйізі қисық, қортық, алабел өгізі, сабалақ құйрық қара иті, тарғыл мысығы, арық көк байталы, мыжырайған қора-қопсысы, құрым үйі елестеді.

Шашы дударланған, жыртық киімді, башпайы жұлығынан жылтырап шығып, байдың баласын ойнатып жүрген он төрт жасар қарындасы Әлима елестеді. Ауыл-үй, тамыр-таныс, ілік-шатыс бәрі де бір-бірлеп өтіп жатты. Бір уақытта қолында жетектеген жеті жасар баласы бар, көзінен от шашыраған қарасұрлау бір жас әйел елестей бергенде, шошыған кісідей Мырзабек мандалинін тастай беріп теріс қарап кетті. Қарасұр әйелдің қарағаны көкірегінен атып жібергендей болды.

Ол әйел Мырзабектің бір кездегі әйелі болатын. Аты Дәметкен. Дәметкенді Сөмpek Мырзабекке бесігінде айттырған. Екеуі түйдей жасты. Сөмpek өзі қарақасқа

кедей болғанымен, Мырзабекті кімнен де болса кем қылып өсірген жоқ та. Орыс поселкесінің малын жаяу бағып жүріп Мырзабекті ол орысша оқытқан. Мырзабек он алтыға келгенде қызық көремін деп Сөмпек келінін қолына алмақ болған еді, әкесі Сағынай айнып кетті. Өйтегін себебі, Сөмпек алғаш құда болғанда Сағынай да сіңірі шыққан кедей болатын. О да орыс селосында мал бағатын. Артынан Сағынай, кенет тез байып кетті. Жұрт оны «орыстың саудагерінің түсіп қалған ақшасын тауып апты» деген қауесет шығарды. Қалай байыса да Сағынай үстіне ақ үй тігіп, алдына үйірлеген мал түліктерін салып, еліне көшіп кетті.

Бірақ, Дәметкеннің көңілі Мырзабектен кетпеді. Намысын жоқтаған Мырзабекпен ол оңашада ретін тауып жолықты да, малын емес, басын, жігітшілігін сыйлап, дұшпанына мерт қылмай бір түнде жоқ болды. Әкесі қызының бұл қылығына өкпеледі де, «өлмесең жаның шықсын» деп, қарада бойын көрмей кетті.

Мырзабек Дәметкенмен екі-үш жыл отасты. Араларынан бір ұл туды, аты — Серік.

Бұрын орыстың бастауыш мектебін бітірген Мырзабек, Колчак тұсында бір қыс оқып, онан кейін советтік дәуірде екі жыл оқып, орта дәрежелі білім алды. Бұл жылдарда Мырзабек Дәметкенді, Дәметкен Мырзабекті шын жүректен сүйді. Дәметкен кейде ойнап «сен оқып жүрсің ғой, бір күні мені тастап оқыған әйел аласың ғой» дегенде, жорта ма, болмаса шыны ма, Мырзабек ашуланып қалатын еді.

Бір күні Мырзабек үлкен мектептердің біреуіне барам деп күзге қарай жиналды. Бұрын ондай алыс жолға шықпаған Мырзабекті үй іші де, Дәметкен де жібергісі келмей көп әуре ғып, ақыры Мырзабек жеңді де бет алған жолына жүріп кетті. Ол жолы оқуға ілге алмаған Мырзабек, орталықтағы бір қызметке тұрды. Сол бетімен ол жоғарылап, ақырында «үлкен» бір қызметтің биігіне шықты. Бұл жолда бес-алты жыл жүрген ол, «жұмыстан қолы тимей» үйіне оралмады.

Сөмпектің баяғы күні күн. Сақалынан жасы шұбырып, әлі де байдың малын жаяу бағуда. Шешесі Домақ та сол күйде. Күйеуі бес-алты жыл келмей безгенімен, Дәметкен Серігін ермек қып, бұзылмай-жарылмай өлі отыр. Мырзабек Сағынайға хат жазып «маған байдың қызы керегі жоқ, Дәметкенді алып кет» деп хабар айты. Сағынай бұл сөзді ести сала шауып барып Дә-

меткенді алып қайтайын деп еді, Дәметкен: «менің мандайыма жазған үй осы үй, келмесе кетсін, Серік бар, ата-енемді күтіп стырамын» деп әкесін қайырып жіберді.

Аударылып жатқан Мырзабекке елестеген Дәметкеннің ұшқынды кішкене қара көзі қадалып «имансыз, ұждансыз, неге тастадың мені? Не кінәм бар еді алдыңда? Мен сенің басыңды, жігітшілігіңді сыйлап, бай әкемнің азғырғанына қарамап едім ғой, ұятың, адамшылығың қайда? Жұдырықтай балаңды, бейнеттегі сорлы әке-шешенді неліктен тиын құрлы көрмедің?..» деген кісіше аржағынан тесіп өтіп кете жаздады. Мырзабек шыдай алмады, өкпесі алқынып аузына келді. Ұяттан қызған беті өртке шарпылғандай дуылдап кетті. Өзінен өзі ұялып түрегелді. Сағатына қараса, мезгіл өтіп бара жатыр екен, ішінен күбірлеп «Ойы құрғыр қайдан келді, уақытты өткізіп ала жаздаппын ғой!.. Ләля өкпелеп жатқан шығар» — деп, үстінен басқан ауыр ойды лақтырып тастады да, кілтін жауып үйінен шыға жөнелді.

Ләля Х... мекемесінде қызмет қылатын әйел еді. Онша асып тұрған тұр-тұлғасы жоқ: мұрны ұзын, шықшыты қысыңқы, көзі үңгірлеу, саусақтары қысқа-лау быртық, кемиек, жауырыны қушық, сирағы ұзын, кеудесі қысқа, бойы арықтау талдырмаш. Бірақ, сол қалпында Ләля барып тұрған кербез, барып тұрған такаппар. Бойына бітпеген сұлулықты ол қолынан жасап алады: қуқыл ернін қызыл далаппен қан-қызыл ғып бояйды, қою қоңыр қасын қылдырықтай жіп-жіңішке ғып асты-үстінен қырғызады, ұзын кірпіктерін қайшы жақтарына қарай қайқайтады, сүрме тартқан шегірлеу көздері қарауыта мөлдірленіп кетеді, ақ опаның үстіне қызыл өңлік жағылғанда, сұрғылт беті қызылшырайланып кетеді, екі шықшытынан бұйралаңдыра түсірген самай шаштары, сопақтау бетін, қара бұйра бұлт арасынан сығалаған айдай жарқыратып жібереді, күрең қасқалай бояған тырнақтары сүйрие ұшталады...

«Ағаш көркі — жапырақ, адам көркі — шүберек». Бұл қалада Ләлядан сәнді киінетін және асыл тас, асыл металдармен безенетін әйел жоқ. Оның үстіне «иісі күндік жерге мол жететін» исімаймен бұрқырайды да жүреді.

Мұнша сәнденетін қаражатты Ләлянің қайдан таба-

тынын жұрт айтпай-ақ біледі. Ол осы қаладағы атақты мал саудагерінің және ірі байдың қызы. Бойжеткен оны әкесі әлдене бір офицерге бергелі жүргенде азамат соғысы басталды да, ақтарға жақтас болған әке де, күйеу де эмиграцияға кетті. Ләля езіне тетелес апасымен, туған жерінде қалып қойды.

Ақылды және көрікті апасы тез күйеу тапты, және «анау-мынауды» емес, «топтан таңдап атқан текедей» совет қызметкерінің дыңдай біреуіне тиді. Бұл үйлену. Ләляға да үш жақтан өмір жолын ашты: бірінші — «комиссардың балдызы» болғандықтан, енді оны «жат-сың» деп ешкім көзге шұқи алмайды; екінші — тіршілік жағынан қамтамасыз етілген ол, ерді асықпай-ақ іздеп, аптықпай-ақ таңдайды; үшінші — сырт пана-сына апасы мен жездесі де жарайды, өзі өлгенше киініп-ішінуіне, өзі тығып ұстайтын алтын-күмістері мен асыл тастарының артығы да жетеді... Ендеше, күйеуді шекеден шертіп жүріп таңдау керек...

Н... қаласындағы шекшығар бозбалада Ләляға қызықпайтыны болған жоқ. Біреулері көргеніне, біреулері сөйлескеніне, біреулері жұғысып кеткеніне мәз болады да жүреді. Қолы жетпей ме, болмаса расы ма, кейбір бозбалалар «кәрі екен, бетіне әжім кіріп қалыпты, әуелде сұлу көрінсе артынан жоламай кеттім» деп қомпиып қалады. Соның бірі Мырзабек.

«Таласқан бозбаладан жеңіп әкеттім» деп Мырзабек бір кезде мақтануға айналды. Онысы өтірік. Мырзабектің ауыз байлығы болмаса, қызды ұршықтай тез үйіріп әкететін өнері болмайтын. Ләляға оның қолын жеткізген адам — құрдасы Қасым. Өне ол бір көргенде-ақ; қызды құйындай үйіріп әкетеді.

Мырзабектің жақын танысқаннан кейін Ләлясіз ішкені ас болмады. Оны көрмей отыра алмады. Ләля сықылды адам баласы сөйлей алады, сақылдап күле алады, белін бұралтып, бөксесін ырғаландатып жүре алады, көзін төңкеріп қарай алады деп Мырзабек үш ұйқтаса ойына алмады.

Ләлясы құрғыр да мұның ырқын таба білді. «Мой киргизонок» деп Мырзабекті, арқаға қағып, аузын жақындата беріп, Мырзабек сүйейін деп ернін тосса, «нет извините, еще рано» деп құмарландырды да жүрді.

Көп күндер осылай өткеннен кейін, бір күні Ләляның аузынан, — «мен сені сүйемін, менің бақытым жалғыз саған ғана байланысты, менің жүрегім сенің жүре-

гіңмен үйлеседі, ендігі түйін,— тек ЗАГС-те ғана» дегенді айтты. «Оның күні қашан?» деген сұрауға, «өзім айтам» деп жауап берді Ләля.

Ләлянің күткен күні тез туды: Мырзабек наркомның бірі боп тағайындалды да, газет арқылы бұл хабар тез тарай қалды. Қуанған топтың бірі боп, газетті Ләля да оқыды. Оның күтіп жүргені осы хабар еді.— «Наркомша» болу оның ең зор арманы да. Мырзабекке де ол осындай «дәрежеден» үміті бар жігіт деп қызығатын. Өмірбаянына қараса, егер Мырзабектің қолы наркомдікке бір іліксе, тез төмендей қоймайды, «бағы» ұзаққа созылады... Мінезіне қараса, Мырзабекті ықпалына көндіріп алу оңай... Ендеше, құшағынан өмірлік босатпайтын бұндай «бақытқа» неге қызықпайды ол?..

Мырзабектің нарком болғанын ести сала, Ләля жездесінің үйінен телефон арқылы құттықтап алды, кешке бақша ішінде жолығатын сағатын айтты.

Мырзабектің асыққан себебі осы еді...

4

Үлкен зал. Төрде айна. Ортада үсті ыдысқа толы стол. Жағалай орындық. Есік қағып «мүмкін бе?», оған қарсы «кіріңіз!» деген дауыстар әлсін-әлсін естіледі. Тойға «айыпты» — Мырзабек пен Ләля. Мырзабек қонақтарын қарсы алып жүгіріп жүр. Жаңа түскен жас келіншек Ләля шошандай қоймай, қонаққа келгендерді әдемі қимыл, ойнақы қаспен ғана қабылдады. Той басталды. Айына екі жүз сомға жақын червонец алатын Мырзабек бүгіннен не жанын аясын. Нелер түрлі арақ, неше түрлі жеміс, басқа да дәмді ішім-жемдіктер стол үстіне әрең сыйды. Өңшең жастың басы қосылып қызғаннан кейін сөз дүкені де қозды. Ләлянің арақ ішетін көңілі жоқ еді, біреу ананың, біреу мынаның құрметіне ішіңіз деп қыстап, о да аз уақытта қызып қалды. Топтың ішінде бойын бағыңқырап отырған Мырзабек. Қанша сүйіп қосылғанымен Ләляні сыншы деп біліп сыр білдірмегелі отыр. Бұл бір. Екінші жағынан Сейіл дейтін жігіттің Ләлямен жақын едім деген сөзін ерте кезде құлағы шалған еді. Егер ол қауесет шын болса, мас күйінде неғып сыр бермес екен деген ой бір бүйірінде тағы жатыр.

Жұрт ерсіл-қарсыл жүре бастады. Біреулер билеу-

ге, біреулер өлең айтуға, біреулер сандырақтауға айналды. Думанмен араласып сый көрсетіп жүрген Мырзабектің бір кезде көзіне сып етіп екінші бөлмеге кіріп кеткен Сейіл көрінді. Ләля да сонда кеткен. Күдіктенген Мырзабек көлденең кісілерге сыр бермей, аңсызда есікті ашып қалып еді, Сейіл Ләляні құшақтап сүйіп тұр екен. Мырзабектің іші мұздай болып кетті. «Мастығым, менде айып жоқ» деген кісіше Ләля Мырзабекті құшағын жазып жүгіріп кеп бассалды. Мырзабек ішінен «бүгінгі сынымнан түгел өтсең өмірлік жолдас болдың, болмаса алдандым» ғой деді.

5

Кішкене ғана қара домалақ бала Ләляға апыл-тапыл басып «мама!» деп ұмтылып еді, «кет әрі!» деп қағып жібергенде ұшып түсті. Тәрде шашын шалқасынан қайырып, шылымының түтінін дөңгелете ұшырып отырған аққұба жігіт, бақырып қоя берген балаға таңданғандай, үлкен қара көзін төңкере қарады.

— Неге ұрасын?— деді жігіт Ләляға, баланы қолына көтеріп ап — сен оны, әлде сүймеймісің?

— Қарауға жеркенем!— деді Ләля, жігіт ұсынған баланы қолына алмай.

— Ендеше неге тудың?— деді жігіт жымиы қарап тұрып.

— Тууға ойлаппын ба мен?— деді Ләля кейіген кескінмен теріс қарап,— тағдырдың мойныма артқан азабы бұл!.. Кухняға шығарып бер!..

Жігіт баланы кухняға шығарып қайта кірсе, Ләля шылымды бопылдата қатты сорып, құмыға жұтқан түтінді екпіндей үрлеумен, аузы мен мұрнынан бөлшектей ұшырып отыр екен.

— Тынышталдың ба, Ләля!— деді жігіт, сүзіле жымиы қарап.

Ләля жауап бермей, шылымын сора түсті...

Оның қазір бере қояр жауабы да жоқ. Бала күннен досы санайтын бұл жігіт, Ләля Мырзабекке шығуын ақылдасқанда:

— Өзің білесің,— деген еді жігіт,— менімше бұл неке ұзаққа созылмайды. Советтік құрылыс сүйенетін диалектика заңында «бәрі ағады, бәрі өзгереді». Ендеше, ерте ме, кеш пе, сенің ғашығыңның да наркомдығы өзгереді. Сонда сен қайтпексің?

— Оған дейін сыбағамды алып үлгерем, — деген Лөля күліп.

Лөля сол мақсатына тез жетті де. Еркін тез билеп алған Мырзабекке ол үй тұрмысында ғана емес, мемлекет ісінде де қожа болды. Ең алдымен, нарком қарамағындағы екі сұлу жирен атқа жегілетін әдемі фазтонды үнемі Лөля мініп, Мырзабектің өзі жаяу жүрді. Кеңседегі төрт-бес ажарлы кілемнің көбі Лөлянің бөлмелерін сәндеді. Тәуір мебельдердің де көбі сол пәтерге барды. Онымен ғана қанағаттанбаған Лөля Мырзабектің қалтасын қағып, ананы әпер, мынаны әперден көзін ашырған жоқ. «Сүйген жардың» көңілін қимаймын деп, кеңсе алдында борышқа белшесінен батқанын Мырзабек сезбей де қалды.

Кеңсе алдында Мырзабек одан да ауыр қылмысқа килікті. «Қызметке ананы ал, мынаны ал» деп жүріп, Лөля көңілдегі көп адамын өткізіп жіберді.

Совет кеңсесі мұнша өзімсінуге шыдамай, тиісті жерлерге сигнал беріп, жұмысшы-крестьян инспекциясы тексеріп қалғанда, барлық мін шодырайып шыға келді.

Қызметтен босануы анықталған Мырзабектің алдында екі таңдаудың бірі тұрды: не мекеменің борышын төлеу, не сотталу.

Бастапқысын таңдау, Мырзабек пен Лөлянің арасына от жақты: Мырзабекке салса сатыну, Лөляға салса сатынбау.

Жан керек болған Мырзабек, қарсылығына қарамай, ішіне Лөляның да біраз қымбаттыларын қоса сатынып-сұғынып, борыштан әрең дегенде азат болды.

Сол күннен бастап, Лөляның басына үш қайғы оралды: біріншісі — уысымнан шықпайды деген күйеуінің құрық алып кетуі, екіншісі — олжаға баттым деп жүргенде өз мүлкінің біразынан айрылуы, үшіншісі — күн көрістің шағындалуы.

Бұндай халде, бұрын да сүйіп тимеген Мырзабекпен, енді бірге өмір сүруінде мағна жоқ сияқты. Сондай ойға келгенмен, бірнеше жылдан бері сіңісіп қалған жардан айырылу да оңай емес, оған бірталай жағдайлар және себептер керек.

Солайша толқпай бастаған кезде, өзінен туған баланы ішіне қоса, Лөляға Мырзабек пәтері түгелімен тіккендей көрінді, оның жігіт көзінше баласын сабаған себебі де осы. Ал, оған осы сырын айтпай сазару себе-

бі — жігіт оның бұрынғы сүйгенінің біреуі, мүмкін — ең жақсысы. Бірақ, ол кезде төмендегі қызметтің бірін атқаратын бұл жігіт, Лөлянің есебіне дәл келмеген еді. Сөйтіп жүріп алшақтатып алған араларын, енді қалай жақындатуына Лөлянің көзі жетпейді, себебі — жігіт те қазір үйлі-баранды болып қалған адам. Оны жігіттің өзі де жасырмай, соңғы кезде Лөляға жақындасып, оның халін түсінгені, аяған болғанда айтар есіркеуі — тағдырдың бізге ендігі жазғаны астыртын сырлас болу ғана. Лөлянің өз ойы да осы. Мырзабектің көзі тайсақ, бұл үйге жігіттің келе қалу себебі де, екі көңілдің осылайша бір жерден түйісуінен...

6

Ұзаққа созылады деген бұл арамдық көңілдің өрісі, ойда жоқ бір себеппен қысқара қалды. Бар арамдықты ішіне жинап алған Лөля, Мырзабекті бетінің жалған бояуымен алдап жүрген күндердің біреуінде, бұл үйдің есігі шиқылдай қалды. Мезгіл — жаз. Күн ыстық.

— Мүмкін бе? — деген дауыс естілді сырттан.

— Кіріңіз! — десті Мырзабек пен Лөля қосынан.

Кеудесінде бөктерген бұлғары қоржыны бар почта тасушы үйге кірді де, бір жапырақ қағазды қолына ұстап:

— Сәмпеков осында ма? — деді.

— Иә, менмін, — деді Мырзабек.

— Сізге телеграмма.

Қолына алған телеграмманы Мырзабек ашып оқып жіберіп, қуқылдана қалды.

— О, қайдан? — деді Лөля.

— Жәй.

— Жәй телеграмма бола ма? Қайдан?

Мырзабек телеграмманы үндеместен терезеге қоя салып еді, Лөля жылдамдата басып барды да, оқып жіберіп:

— Бұлардың кім? Сәмпегің әкең бе? Ол неге келеді? Шақыртып па едің? Шешең де бар депті ғой. Маған айтпай шақыртуға қандай хақың бар?! — деді Мырзабекке төніп кеп.

«Үндемеген үйдей пәледен құтылады» дегендей, Мырзабек сөйлемей жеңейін деді де төр үйге кіріп, төсегіне жантая кетті. Желді күнгі түндіктей кеудесі басылып-көтеріліп, танауы желпеңдеген Лөля, сөйлеуге

шамасы жоқ адамдай, барқыт диванның жұмсақ жастығына арқасын тіреп, қолдарын қырына арта, шалқая отырады.

Ләлядан қорқып жұмған Мырзабектің көзіне: алыстағы көшпелі ауылдан түйемен шыққан кемпір-шаддың бұл қалаға қалай жету картиналары елестеп кетті. Сол ойға шомған оның құлағына, әке-шешесі есігінің алдына келіп қалғандай сезіліп, жұмған көзін ашып алды.

— Мырзабек! — деді Ләля сол кезде, — кім бұлардың?

— Әкем мен шешем...

— Олар неге келеді?

— Баласына келеді де.

— Мен оларды бұл үйге кіргізбеймін, — деді Ләля, — басқа бір үйге түссін. Бірақ, өзің қарсы алмайсың.

— Кім қарсы алады?

— Жұмса біреуді...

— Кімді?

— Оны өзің білесің.

Ол күнгі кеңес сонымен бітті. Ертеңіне пойызды қарсы алады-ау деген шақта, Ләля Мырзабектің кеңсесіне барды да, оңаша шығарып ап, бұйрығын айтты:

— Бармайсын деген соң бармайсын, — деді ол, — егер бұны істемесең, не асылып, не у ішіп өлем де, жаласын саған жауып, басыңды абақтыда шірітем.

Мырзабек қорқып қалды, мінезіне қарағанда оны істейді деп ойлады.

— Егер, — деді Ләля, — басыңа жамандық шақырғың келмесе, өзің қозғалма да, әке-шешенің алдынан кісі жіберіп, таныс біреуіңнің үйіне түсір. Өзің кешке бар. Жыныма тимей тез қайтар оларды. Маған көрсетпе!..

Мырзабекті ол осыған көндіріп, уәдесін алды...

7

Қолпырайған үлкен қой жүн күшісі бар, аяғында байпақты бастама етігі бар, басында тыстама лақ терісінен істеген көне бөркі бар, белінде, ширатқан мата жіп белбеуі бар, буырыл сақал, денелі, еңкек бір шалмен, өңірі жамалған қара-тозбас қамзолы, шажамайынан басқан кебісті, кір жаулықты, қолына кішкене қап-

шық көтерген бір кемпір,— Мырзабек үйінің алдына келіп сағат екіде түсе қалды. Бұлар Мырзабектің әкесі мен шешесі еді.

— Осы үй ме? — деді Сөмpek алып келген жігітке.

— Осы! — деді жігіт.

Мырзабектің жұмсауымен вокзалдан қағсы алған бұл жігіт, келген кемпір мен шалды әлдекімнің үйіне апармақ еді, жолаушылар: «баламыздың үйі тұрғанда басқаға түсуші ме ек?» деп көнбеді, жігіт оларды амалсыздан Мырзабектің үйіне алып келді.

«Балаңның үйі осы» дегенде көптен сағынған ана-ның жүрегі шыдай алмай көз жасы домалап кетті. Даусы шығып кете жаздап еді, Сөмpek «неге жылайсың? Қазір балаңды көресің. Ұят болады!» деп білгірсіді. Шәрлі жердің үйіне кіргенде есігін қағу керек дегенді Сөмpekтің құлағы шалған еді, сондықтан, көше жақтағы есіктің басқышына шықты да есік қақты. Бұрын мұндай басқышты көрмеген кемпір,— құлап кетпе деп шалына ақыл айтқан болды.

Сөмpek әуелі ақырын қақты,— үн жоқ. Қаттырақ қақты,— үн жоқ. Сөмpek ызаланған кісідей сіңірі шыққан жуан жұдырығымен есікті періп-періп қалды. Есіктің топсасы шығып кете жаздады. Лөляның қыңсылаған күшкітей жіңішке даусы аржағынан шаңқ ете түсті:

— Бұл кім? — деді ол.

— Мен Сөмpek.

— Кім керек?

— Мырзабек осында тұра ма?

— Осында. Бірақ, өзі үйде жоқ.

— Сен кімсің?

— Онда сенің жұмысың жоқ.

— Есікті аш! — деді Сөмpek.

— Жоқ, ашпаймын! — деп Лөля ішке кетті.

— Бұл кім өзі?! — деді жігітке Сөмpek — жөнін де айтпайды, есікті де ашпайды!..

Лөляның қылығына іштей ыза болған жігіт, одан әрі не боларын күткендей үндемеді.

— Кім болса да баламның үйінде не ақысы бар? — деп кемпір ашумен есікті тартып қалғанда, ілгешегі үзілді де ашылып кетті. Шашы ұрпиген Лөля, ентелеп кіре берген кемпірді итеріп қалып еді, басқыштан домалай жығылып, бет-аузын қарағай тіліп кетті, әжімді көрі кескінінен қан шапшып шыға келді. Кемпір «өл-

дім!..» деп бақырып қоя берді. Жігіт оны ұстай ап, сүйемелдеп тұрғызды.

— Бұл кім өзі?— деді, бетінен қаны сорғалаған кемпір, денесін сүйеген жігітке.

— Келінің!— деді жігіт.

— Не дейді?!— деп кемпір шошып кетті.

— Келмейік деп құдайдың зарын қылдым,— деді ызаға булығып тұрған Сөмpek.— Ынтың құрыды да тұрды. Сыйыңды алдың міне!

— Өз обалым өзіме!— деп кемпір кішкене қапшықшасын арқалап көшемен келген жағына қарай бет алды. Сөмpek те соңына ерді. Қабақтарын қайғы жауып, шал мен кемпір жыласып келе жатыр еді, анадайдан сидандаған біреу көрінді.

— Балаң!— деді Сөмpek.

Мырзабек жақындай бергенде кемпір жаулықты жұлып қолына алды. Екі бетке тырнақты салып жіберіп тіліп тастады. Мырзабек «апа, не болды?» деуіне қарамай, омырауын жыртып жіберіп, тозған торсықтай екі емшегін шығарып алды да, көкке сауып:

«Көк көкаршын, көкаршын.
Көкке жаяр құлашын.
Мені бүйтіп жылатқан,
Мендей болып жыласың!»

деп дауыс қылып көшені басына көтерді. Сөзін «тумай кет, тумай кет, ақ сүтімнен садаға кет, кешпеймін ойбай, кешпеймін».

«Тоғыз ай, он күн көтергем,
Көтерген екем бекер мен!
Сүйткен құлыным мынадай,
Енді қалай етермін!»

деп жылады ол. Екі емшегін қолына ұстап, сүтін көкке атқан кемпір, жалынған баласының сөзін құлағына ілмей бозарып талып кетті.

Сөмpek қап-қара түнектей қатты да қалды.

— Жылама!— деді ол есін жинаңқыраған әйеліне,— ақ сүтің ұрар, азғын баланды!.. Жүр, қайтайық!

Талықсыған кемпір сүйретіліп түрегелді. Қоршаған жұрттан біреу күлді, біреу жылады... Сөмpek бір бет, айтқанынан қайтпайтын адам еді, сондықтан, жалынған Мырзабекке айтқаны:

— «Жақсы ит те өлімтігін көрсетпей өледі». Неше

шық көтерген бір кемпір, — Мырзабек үйінің алдына келіп сағат екіде түсе қалды. Бұлар Мырзабектің әкесі мен шешесі еді.

— Осы үй ме? — деді Сөмpek алып келген жігітке.

— Осы! — деді жігіт.

Мырзабектің жұмсауымен вокзалдан қағсы алған бұл жігіт, келген кемпір мен шалды әлдекімнің үйіне апармақ еді, жолаушылар: «баламыздың үйі тұрғанда басқаға түсуші ме ек?» деп көнбеді, жігіт оларды амалсыздан Мырзабектің үйіне алып келді.

«Балаңның үйі осы» дегенде көптен сағынған ананың жүрегі шыдай алмай көз жасы домалап кетті. Даусы шығып кете жаздап еді, Сөмpek «неге жылайсың? Қазір баланды көресің. Ұят болады!» деп білгірсіді. Шәрлі жердің үйіне кіргенде есігін қағу керек дегенді Сөмpekтің құлағы шалған еді, сондықтан, көше жақтағы есіктің басқышына шықты да есік қақты. Бұрын мұндай басқышты көрмеген кемпір, — құлап кетпе деп шалына ақыл айтқан болды.

Сөмpek әуелі ақырын қақты, — үн жоқ. Қаттырақ қақты, — үн жоқ. Сөмpek ызаланған кісідей сіңірі шыққан жуан жұдырығымен есікті періп-періп қалды. Есіктің топсасы шығып кете жаздады. Лөляның қыңсылаған күшіктей жіңішке даусы аржағынан шаңқ ете түсті:

— Бұл кім? — деді ол.

— Мен Сөмpek.

— Кім керек?

— Мырзабек осында тұра ма?

— Осында. Бірақ, өзі үйде жоқ.

— Сен кімсің?

— Онда сенің жұмысың жоқ.

— Есікті аш! — деді Сөмpek.

— Жоқ, ашпаймын! — деп Лөля ішке кетті.

— Бұл кім өзі?! — деді жігітке Сөмpek — жөнін де айтпайды, есікті де ашпайды!..

Лөляның қылығына іштей ыза болған жігіт, одан өрі не боларын күткендей үндемеді.

— Кім болса да баламның үйінде не ақысы бар? — деп кемпір ашумен есікті тартып қалғанда, ілгешегі үзілді де ашылып кетті. Шашы үрпиген Лөля, енгелеп кіре берген кемпірді итеріп қалып еді, басқыштан домалай жығылып, бет-аузын қарағай тіліп кетті, әжімді көрі кескінінен қан шалшып шыға келді. Кемпір «өл-

дім!...» деп бақырып қоя берді. Жігіт оны ұстай ап, сүйемелдеп тұрғызды.

— Бұл кім өзі?— деді, бетінен қаны сорғалаған кемпір, денесін сүйеген жігітке.

— Келінің!— деді жігіт.

— Не дейді?!— деп кемпір шошып кетті.

— Келмейік деп құдайдың зарын қылдым,— деді ызаға булығып тұрған Сөмpek.— Ынтың құрыды да тұрды. Сыйыңды алдың міне!

— Өз обалым өзіме!— деп кемпір кішкене қапшықшасын арқалап көшемен келген жағына қарай бет алды. Сөмpek те соңына ерді. Қабақтарын қайғы жауып, шал мен кемпір жыласып келе жатыр еді, анадайдан сидаңдаған біреу көрінді.

— Балаң!— деді Сөмpek.

Мырзабек жақындай бергенде кемпір жаулықты жұлып қолына алды. Екі бетке тырнақты салып жіберіп тіліп тастады. Мырзабек «апа, не болды?» деуіне қарамай, омырауын жыртып жіберіп, тозған торсықтай екі емшегін шығарып алды да, көкке сауып:

«Көк көкаршын, көкаршын.
Көкке жаяр құлашын.
Мені бүйтіп жылатқан,
Мендей болып жыласың!»

деп дауыс қылып көшені басына көтерді. Сөзін «тумай кет, тумай кет, ақ сүтімнен садаға кет, кешпеймін ойбай, кешпеймін».

«Тоғыз ай, он күн көтергем,
Көтерген екем бекер мен!
Сүйткен құлыным мынадай,
Енді қалай етермін!»

деп жылады ол. Екі емшегін қолына ұстап, сүтін көкке атқан кемпір, жалынған баласының сөзін құлағына ілмей бозарып талып кетті.

Сөмpek қап-кара түнектей қатты да қалды.

— Жылама!— деді ол есін жинаңқыраған әйеліне,— ақ сүтің ұрар, азғын балаңды!.. Жүр, қайтайық!

Талықсыған кемпір сүйретіліп түрегелді. Қоршаған жұрттан біреу күлді, біреу жылады... Сөмpek бір бет, айтқанынан қайтпайтын адам еді, сондықтан, жалынған Мырзабекке айтқаны:

— «Жақсы ит те өлімтігін көрсетпей өледі». Неше

жыл асырағам. Күткем. Қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқытқам жоқ-ты. Табанымды шөгір тіліп, жаяу мал бағып жүргенде де сені тең құрбыңнан кем қылмағам. Мың шақырым жерден әдейі іздеп келдім. По-йызға мінерде телеграмм бергіздім. Неге алдымнан шықпайсың? Неге танымай кеттің? Жаман да болсам әкең емес пе едім? Мынау шешен емес пе еді? Бетін даладай қан қылған келінге бұл кемпір енді қалай барады? Сыйың жетті. Күттің. Өзің осындай сыйға жолық! Сен менен тумаған екенсің. Ниетің қарайған екен. Өзім аш жүріп, сені тоқ қылған күндерім, жетілген соң есіңнен шыққан екен! Көзіңнен шықсын, ниетіңнен тап! Енеңнің ақ сүті ұрсын! Жүр, қатын, елде өлейік. Сағынған жүрек адыра қалсын, бекер сағынған!

Сөмpek кездескен бір көлікті жалдады да келген ізімен бір-ақ тартты.

Алдын. ойламай алаңғасарлық істеген Мырзабек, өмірдің не шыңырауына түскенін енді айқын түсінгендей, әкесінің аузынан әлгінде шыққан «азғын» деген сөзді даусын шығара қайталап:

— Иә, мен азғынмын! — деді өзіне өзі, — өмірдің жүрер жолын білмеген маған осы керек!..

Оның басы айналып, жүрегі лоблып кетті.

Күн түсте айнадай жарқырап, баласын көре келе жатқандардың қуанышын құттықтаған сықылды еді. Енді жер де емшегін қолына алып, назаланған кемпірдің даусына сілкінгендей болды. Бұлт қоюлана қалды. Кемпірдің іштегі жалынымын дегендей, әр жерде бұлты жарып нажағай оты жарқ-жүрқ етті...

Декабрь, 1927 ж.

АСПАЗ

1

Таң қараңғысынан тұру Дөметкеннің өмірлік дағдысына айналған еді. Келін кезінен «қазаншы қатын» аталған ол, биыл елу төрт жаста. Осы жиырма тоғыз жылдың ішінде, қандай, жағдайда жүрсе де, оның атқарғаны бір ғана аспаздық қызмет. Оны таң қараңғысынан тұруға үйреткен кәсіп осы.

Бүгін де ол дағдылы кезінде оянса, бір ғана бөлмелі

ағаш үйінің іші әлденеге сәулеленіп тұр. «Бұ не?!» деген ой келді Дәметкенге. «Ай сәулесі» дер еді,— ескі ай таусылып, жаңа ай өткен кештің іңірінде ғана туған да, сирек қара бұлттың арасына сүңгіп жоғалған. «Таң атты ма» дер еді, жиырма тоғыз жылға созылған аспаздық өмірінде, бір күн де таңды атырып тұрмаған оны, бүгін таңды атырып тұратын,— не қара басыпты?!

Тағы да бір таңқаларлық жағдай боп тұр оған: найзағайы жарқылдай, жер-көкті сілкіндіре күркірейтін күнге де мыңқ етпейтін мынау ағаш үй, безгек болған адамдай, әлденеге дірілдеп барады. «Жер қозғалды ма» дейін десе, Солтүстік Қазақстан өлкесіне жататын бұл маңда, ондай оқиға болғанын ешкім естіген емес. «Енді не болды?!»

Осы оймен, үйдің салқындығынан ба, әлде белгісіз бір хауіпті күткендіктен бе,— денесі дірілденкіреген Дәметкен, киінбестен терезеден қарауға төсегінен тұра бергенде:

— Дәметкен!— деген дауыс шалынды құлағына. Күтпеген дауыстан денесі селт ете қалған ол, кім екенін біле қойды,— бөлменің екінші бұрышында, жылы пештің қасына тақтайдан жасаған төсегінде жатқан әкесі — Самалық.

— Бұ не, үйдің дірілдеп бара жатқаны?!— деді әкесі.

Дәметкеннің есіне түсе кетті: тың көтеруге келе жатқан көп трактор, жуық арада осы тұстан өтетінін, ол әуелі немересі — Күнжаннан, одан кейін МТС директоры Ержанов Байназардан естіген. Сол адамдармен механизмді қарсы алатын адамдардың тобында Күнжан да аттанып кеткен.

Осы жайды білетін Дәметкен, жер-көкті тітіреткен гүрілдің не екенін әкесіне қысқаша түсіндірді де, өзі қызметіне баруға киіне бастады. Оның қызметі — осы ауылдағы МТС-тың тракторлар ремонтын жасаушыларға ас пісіру.

— Иә, қайда барасын?— деді Самалық қызына.

— Жұмысыма.

— Қоя тұр оны!— деді Самалық бұйырған дауыспен. — Киіндір мені, далаға шығам. Көреметті көрем!

Әкесінің соңғы сөзі Дәметкенге ұғымды да: олардың туған жері қазір колхоз боп отырған мекеннен алыста. Ұзын тұрқы үш жүз километрдей, көлденеңі екі жүз километрдей ол жерге, бұдан жиырма бес жыл

бұрын, жаз айларында жүздеген көшпелі ауылдар барып қонатын. Қара қыртысы метрден артық құнарлы жайлауға белуардан шалғын шығатын. Кең жайлаудың тұла бойы тұнған, суы тұщы көлдер болатын. Соншалық құнарлы жерді жайлаған малдарға, малшылардың тілімен айтқанда, — «қарыстан артық қазы, сүйемнен артық сүбе» бітетін. Жазық, кең жайлаудың тек қана айыбы — ағашы болмайтын. Кейін ауыл шаруашылығы колхозданған кезде, көшпелі ауылдар орманды өлкелерден жеткілікті жер алып, кең жайлау бос қалған. Жүзден асқан жасының сексен шақты жылын жайлауда өткізген Самалық, туған-ескен жеріне сағынышын айтып, «со жерге де ел орнап, қызығын көрер ме екен?!» деген...

«Жуық арада жайлауға совхоз орнайды, оның тыңы түгел көтеріліп, тұтасымен егін себіледі» дегелі Самалық қуанышта. Оның жатса да, тұрса да, «керемет» дей беретіні сондықтан. Енді, Дәметкен, сол кереметтің алды көріне бастағанын айтқан соң, жұртпен бірге қарттың да қарсы алғысы келді. Киінем деуі содан.

Әкесінің осы жайын ұққан Дәметкен, бір-ақ нәрседен қысылды: МТС-тың асханасында жиырма жылдан бері қызмет атқарып келе жатқан ол, әлдеқалай ауырып қалған күндерінде болмаса, не сәскелік, не түстік, не кештік астың біреуін де мезгілінен кешіктіріп даярлаған емес. Қазір әкесін киіндірсе, қызметінен кешігеді.

Осы оймен ол әкесінен рұқсат алмақ еді.

— Бар, жүре бер, өзім де киінем! — деп ақырып қалды.

Айтқанын істемей қоймайтын шалдың тысқа шығуға бекінгенін ұққан Дәметкен, «өзі киінсе жазым болар» деген хауіппен:

— Жарайды, киіндірейін, — деді.

Ол екеуі киініп шықса, желі тымық далада жапалақтап қою қар жауып тұр. Тұтасқан үні жеркөкті тітіреткен тракторлар тізбегінің алды ауылға кіре бастапты, арты, алыстағы фарлардың жарығына қарағанда, бұдан он бес, жиырма километр жердегі «Путь Ильичаның» маңында сияқты...

— Ойпырм-ой, құдай-ай, не деген көп трактор еді бұлі! — деді, жасаураған көзіне көп фардың жарығы шағылысып, моторлардың тұтасқан гүрілі құлағын тұндырғанда. — Ұшы-қиырсыз көң!..

Бұл кезде көшеге әке мен қызы ғана емес, ауылдың бар адамы тегіс шыққан еді. Сапырыла жүріп, шулай кескескен олардың арасында қасынан өте берген Ержановты Дәметкен бөгеп, қысқа амандықтан кейін, жұмысынан кешігуіне кешірім сұрайын деп еді:

— Оқасы жоқ,— деді Ержанов.— Барлық жұмысшы осы манда жүр.

— Оларда да трактор таңсық па?

— Трактордың оларға өзі емес, саны таңсық. Біздің жайлаудың бір өзінде, жаңадан жиырма совхоз ұйымдасқан екен. Солардың әрқайсысына орта есеппен елу трактор келгенде,— бір мың трактор ғой ол!

— Ойпыр-ой, не деген көп еді!..— деді Дәметкен.

2

Дәметкеннің үйіне беттеген тракторлар тіпті тақалып қалды. Артқы тракторлардың жарығынан, жұрт енді ғана шамалады: әр трактордың артында, кішігірім үйдей боп, ұбақ-шұбақ сүйретілген бірдемелер келеді.

— Шана!— деді біреу.

— Қайдағы шана?— деді екінші,— үлкендігі үйдей ғой мұның!..

Өзге сөзге уақыт болмай қалды: тақалып кеп тоқтаған бірінші трактор «С—80» екен. Оның үстіңгі күймесінен әлдекімдер түсе бастады.

Дәметкеннің жүрегі бұл кезде ерекше тулап кетті, өйткені, оның ойынша, осы тоқтаған тракторда немересі Күнжан болуға тиісті...

Бұл есім Дәметкеннің әрдайым жан жүрегін жапыр шығатын сөз болушы еді. Өйтпегенде ше!..

Ол Есентай атты кедей жігітпен сүйісіп қосылған еді. Бұл— олардың туған өлкесінде, совет өкіметі орнап жатқан шақ еді. Келер жылы олардан ұл туғанда, жарқын өмір басталған кезде туған нәрестенің атын Жарқын қойды.

Жарқыннан кейін Дәметкен бес құрсақ көтерді де, үшеуі өліп, алғашқы екеуі ғана тірі қалды. Бірақ, бұл ұлдардың қызығын, әкесі — Есентай көрген жоқ. Ауылдық советтің председателі боп қызмет атқарып жүрген оны, ауыл шаруашылығы колхоздана бастаған кезде, байлардан құралған бандылар өлтіріп кетті.

Табысы өзіне мол жететін Дәметкен балаларына же-

тімдік көрсеткен жоқ. Аз жылда Жарқыны ержетіп, әуеле жеті жылдық мектепті, одан кейін жақын қалалардың біріндегі ауыл шаруашылық техникумын бітірді де, туған ауданына келіп, участкелік агроном болды. Сөйтіп жүріп үйленді.

Жарқынның әйелі баладан қайтыс болды. Дүнияға шырылдап шыға жетім қалған немересін Дәметкен бауырына салды да, күндей сәулесі көріп, атын Күнжан қойды.

Күнжан бес жасқа шыққанда ұлы Отан соғысы басталып кетті. Соғыстың алғашқы күндерінде Дәметкен екі ұлын бірдей майданға аттандырып еді, екеуі де үйіне оралған жоқ...

Егер қолында кішкентай Күнжан болмаса, осынша қайғыны қалай көтерерін Дәметкен білмеген болар еді... Арманда өлген сүйікті ері, арманда өлген сүйікті балалары есіне түскен шақта, қабырғасы қайыса қайғыратын Дәметкеннің көзіне күндей нұрланып өсіп келе жатқан Күнжаны түссе, көңіліндегі ойлардың бәрі жойыла ғап, тұла бойы түгелімен жарқырап кететін еді...

Әжесінің көңілін осылайша аулап жүріп, Күнжан ержетіп те қалды. Жеті жасынан сабаққа барған ол, он үш жасында ауылындағы жеті жылдық мектепті бітірді де, әкесінің жолын қуам деп, сол оқыған техникумға кетті.

Өткен жаз техникумды бітіріп ауданына келген Күнжанды, Ержанов арқылы Дәметкен МТС қызметіне алдырған еді. Сол қызметті жаңа ғана бастап жүргенде, партияның тың көтеру туралы қаулысы жарияланды.

Қаулыға бұл колхоздың жастарынан бірінші боп Күнжан үн қосты. Ол колхоздық комсомол комитетінің секретары еді. Комитеттің жиналысында Күнжан өзге жастарды да тыңға баруға шақырды. Оннан астам комсомол сол арада ризашылық білдірді де, тағы он шақты адам жиналыстан кейін, туыстарына ақылдасып ап ризашылық берді.

Күнжан әжесіне ақылдасқан жоқ. Егер ақылдасса, оның ризашылық бермеуіне үш себеп бары Күнжанға мәлім: бірінші себеп— «бүгін бе, ертең бе» деп өлмелі әкесі отыр, оны тыңға ала кетуге болмайды, тастап кетуге және болмайды; екінші себеп — МТС-та үйренген және жақсы көріп алған қызметін тастағысы келмейді,

егер тастағысы келсе, МТС-тің жібермеуі де мүмкін, өйткені, ол, МТС-қа қызметі жаққандықтан, жыл сайын сыйлық алып, құрмет тақтасынан түспейтін қадырлы адамның бірі; үшінші себеп — егер өзі МТС қызметінен кетпесе, немересінің кетуіне еш уақытта ризашылық бермейді.

Күнжан әжесін қулықпен көндірмек боп, колхоздың комсомолдары тыңға барғалы жатқанын баяндап алды да, өз жайында:

— Комсомол комитеті таңдауды маған береді: «не, тәртіпке көніп, тыңға бар» дейді, «немесе, тәртіпке көнбеймін деген сөзіңді айт» дейді. Бұған не деймін? — деп ақылдасқан болды.

— Көнбесе не істейді? — деп сұрады Дәметкен.

— Комсомолдан шығарады да! — деп Күнжан күрсінген болды.

— Көтек, — не дейді?! — деп сасып қалған Дәметкен есін тез жинады да, — жоқ, өйтпес, комитетің. Егер өйтем десе, өзім барып сөйлесермін, — деді де қойды.

Күнжан әжесін қалай көндірудің жолын таба алмай жүргенде, тыңға келушілерді қарсы алатын комиссияға мүше боп, темір жол станциясына аттанып кетті.

Ауылына беттеп келе жатқан тракторларды көргенде, біреуінде Күнжан отыр деп жорыған Дәметкеннің жүрегі кеудесіне сыймастай қуанды.

Оның жорамалы тура шықты: трактордан түсе қалған екі-үш кісінің ішіндегі қысқа тонды, түлкі құлақшынды, белін сыптығырдай тас қып байлап алған ықшам денелі, жылдам қимылды біреуі Күнжан екенін Дәметкен айтпай-ақ таныды. Дәметкенді көрмегендей ол трактордан түсе, тіркелген күймеге қарай жөнеле беріп еді:

— Күнім! — деп қалды Дәметкен.

Күнжан ол дауысты естімегендей, жүгіре басып күймеге барды да, есігін ашты. Оның ішінен әлсіз жарық жылтырады, күбірлеген адам үндері және жылаған бірнеше кішкене баланың даусы шықты.

— Қалай келесіздер? — деген дауысы естілді Күнжанның.

— Жақсы, — деді, бірнеше әйел мен еркектің дауысы тұтаса.

— Қазір, жолдастар! — деп күйменің есігін тарс жапқан Күнжан бері қарай беттей беріп еді, қарсы келген Дәметкен, — «Күнім!» деп құшақтай ап, қардың ұш-

қындары жабысқан сұп-суық бетінен өбе сүйіп-сүйіп алды. Әжесі құшағын жазғанда:

— Тез шам жағайық, үйге түсетін кісілер бар...— деп, Күнжан үйге кірді де, электр шамының включателін тез бұрап қалды. Үй іші жарқырап кетті.

— Дәдем қайда?— деді Күнжан, соңынан ере кірген әжесіне, Самалық қарттың төсегіне тез қарап ал.

— Сендерді қарсы алам деп далада отыр,— деді Дәметкен.

Тысқа шығып, бабасын бетінен сүйген Күнжан күймеге қарай жүгіріп кетті. Дәметкен әкесінің қасына кеп, үйге кіргізбек болып еді:

— Қонақтарыңды түсіріс!— деді ол.

— Тоңған жоқпысын?— деді Дәметкен.

— Жоқ!— деді қарт нық дауыспен. Енді өлсем де арманым жоқ!..

Қарт көп кешікпей қайтыс болды. Сол күні күнгей жақтан тұрған бір жылы самал, қарды күрт ерітіп, қартты жерлеуге барған жұрт, белуардан суға малшынып келді.

Күнжан бұл кезде үйде жоқ еді. Ол «Коммунизм сәулесі» аталған жаңа совхоздың мекенін белгілейтін комиссиямен жайлауға, «ДТ—50» тракторына тіркелген күймелі шанамен кеткен.

Қарт жерленген күннің ертеңінде Күнжан келіп қалды. Әкесінің жасы жетіп өлгенмен, бұл қазаны ауырлап жүрген Дәметкен дауысын шығара жылап, әкесін біраз жоқтап алды да, мауқын басқаннан кейін, Күнжанның тыңға баруына, оған қоса өзінің де тыңға баруына көнгендігін айтты.

Оның бұлай көнуіне екі себеп болған еді: Бірінші себеп — ауылына келіп жатқан қонақтар, «Коммунизм сәулесі» аталған жаңа совхоздың әзірге өз үйі болмағандықтан, оған туысқан республикадан келген адамдар, көктем туып, күн жылынғанша осы колхоздағы үйлерге орналасқан. Келген адамдар мен тұрғын адамдар жата-жастана танысса, әлдеқайдағы алыстан келген, әлденеше ұлттың өкілдері бар, біразы қыс іші демеі жас балаларымен көшіп келген. Бірақ солардың ішінде, жол азабына ренжитін біреуі жоқ.

Дәметкеннің өз үйіне орналасқан бір семьяда шал, кемпірі бар, үйленген бес ұлы, ерге шыққан екі қызы бар, олардан туған балалар бар, барлығы он жеті адам боп шықты, солар да қыс ішінде түгел көшіп келген.

Ал, бұрынғы тұрмыс жайын сұраса, Москва маңындағы бір ірі совхоздың жұмысшылары екен, әрі, бәрі де алдыңғы қатардағы стахановшылар екен. Дәметкен олардан «сонша рахат тұрмысты тастап неге келдіңдер?» десе, «тың көтеру туралы отан шақырған ұранға үн қостық!» дейді. «Сонша алыстан бұлар үн қосқанда, тыңның ортасында отырып мен неге үн қоспаймын?» деген ойға келеді Дәметкен.

Оның тыңға баруына бір себеп осы болса, екінші себеп — ауылға уақытша орналасқан тыңға барушылар тамақты МТС-тың асханасынан ішті. Көп жылдық тәжірибесі бар Дәметкен, астың қай түрін болса да өте дәмді пісіретін, сондықтан оны, осы асханадан азықтанатын адамдар аса құрметтеп, атын қазақтар «Дәме апай», орыстар «тетя Дуся» қойып алған. Үйренісіп алғаннан кейін, тыңға келушілер Дәметкенге «сізді ала кетеміз» деген сөз шығарды.

Дәметкен МТС-тың директорына және жұмысшыларға ақылдасып еді:

— Барыңыз! — десті олар, — Бұл сөзді, сізге біз құтыла алмағандықтан емес, қымбат көргендіктен айтамыз, өзге коллективтер де тыңға сіз сияқты қымбат адамдарын жіберіп жатыр, біздің де қымбатымызды жібергіміз келеді.

Кешікпей, тыңға аттанатын кексе аспаздың көп жылдық жақсы еңбегіне МТС ұзақ мінездеме жазып, жергілікті комитеттің жиналысында бірауыздан бекітіп берді.

3

Совхоз адамдары «Алғабас» колхозынан тыңға көшерде, шатырды қайда тігу сөз болған еді.

— Әрине, Жалтырша көлінің жағасына тігеміз, — деген еді жер жайын көріп қайтқан совхоз директоры Меликян.

— Онда, — деген еді Дәметкен, — шатыр менің туған жеріме тігілсін. Қазіргідей ылайсаң кезде, Жалтыршаның жағасында одан қолайлы жер жоқ.

— Хұп болады, — деді Меликян, — Бірақ, туған жеріңізді таба аласыз ғой?

— Көзімді жұмып отырып...

— Таба аласыз ба, әже? — деп сұрады Күнжан.

— Көзімді жұмып отырып...

Соңғы жиырма бес, отыз жылдың ішінде жайлауға

ешкім бармағандықтан, бұрынғы көш жолдардың бәрі тозып, кейде білінер, кейде білінбес торабы ғана қалған еді. Бұны жайлауға барған совхоз адамдары, жерді мөлшерлеу мақсатымен жайлауға тура тартпай, тыңға айқыш-ұйқыш жол сала, қиғаштай жүрген. Дәметкен ол жолдардың біреуін де білмейді.

Жол жайы осылай болғанмен, шофердің қасына отырған Дәметкен, колхоздан шыға, «шырағым, олай жүр,... былай жүр!» деп нұсқай отыра, бұрын жайлауға көшетін жолдың жобасынан аумай, нысаналы орынға тура әкеп түсірді. Ерген жұрт, оның мұншама жершілдігіне хайран қалысты. Бұл араны Дәметкеннің ұмытарлық та реті жоқ еді: әкесінің айтуынша, балалары өліп-өліп, өлім сарқытындай боп Дәметкен туған соң, ол жалғыз тайын сойып той жасайды да, етін асуға, үш таған ғып жерошақ қазады.

Осы жерошақ, Жалтырша басынан Дәметкеннің ауылы соңғы рет көшкенге дейін қаз-қалпында сақталып келді. Тіпті бертінде, реті кеп, Дәметкен Жалтыршаға барып қайтса, жерошақ та, кигіз үйінің іргесін көмген шымның сақинасы да со қалпында жатыр екен.

Осы араны ойлаған сайын оның есіне бейғам балалық шағы, қыз боп бой түзеген шағы, со кездегі татутәтті достары, әке-шешесі, ержетіп тұрмысқа шығуы, сүйген жарымен сыйласып өткен шаттық күндері, балалы-шағалы болуы, оларға деген аналық махаббаты түседі...

Дәметкен туған жерін дәл тапты да, қадалары қағылған алғашқы шатырларды, аса зор қуанышпен тігісті. Әжесіне қосыла қуанғанмен, осы совхозға агроном боп орналасқан Күнжанның көңіліне бір хауіп туды. Дәметкенде «белімнің құяңы» деп атайтын сырқат болатын, — егер денесі салқынға тисе, шойырылып жатып қалатын. Кейде тіпті қатты шойырылып, қимылдауға мұрша бермей, құлында-құлыны шығатын...

Қар кетіп болғанмен, жер әлі ылайсаң. Қада қағып көрсе, беті іріп жатқанмен, жердің астыңғы тоңы әлі еркін жібіген жоқ. Теріскейден ескен желдің салқындығына аспанда жиылана торланған ақ сұр бұлттың төмендей көшуіне қарағанда, мүмкін, қар да жауып қалуы... Күнжанның хауіптенетіні «Жылы орын жоқ осындай жағдайда, әжесі ауырмай-сырқамай қызмет атқара алар ма екен?!..»

Бірақ Күнжан босқа хауіптенді. Не ғажабы барын

кім білсін,— ояу уақытының көпшілігін ашық жерде ас пісірумен өткізсе де, ызғарлы жел біразға дейін басылмаса да, алғашқы күндері әуеле қар, артынан жаңбыр жауып, жердің дымқостығын ұлғайтса да — Дәметкеннің құяңы ұстамауы былай тұрсын тымау да тиген жоқ.

Жұмысты ол жеңіл киіммен істеуді жақсы көретін еді. Осы дағдысымен, күн райын суық кезде де үстіне жеңіл фуфайкеден басқа киім ілген жоқ, басына шашын ғана жабатын жеңіл орамалдан басқаны тартқан жоқ. Жердің сазына қарап, аяғына, тек, қалың шұлаумен керзалық етік киді.

Оның ас қып беретін адамдарының көпшілігі трактористер. Олар екі сменамен қызмет атқарады: таңертеңгі алтыдан кешкі алтыға дейін, кешкі алтыдан таңертеңгі алтыға дейін. Жұмысшылардың және оларды күтушілердің бұл бригадада саны елу шақты адам, соның бәрін үш мезгіл азықтандыруға, жалғыз Дәметкеннің, әрине, күші келмеген болар еді.

Совхоздың директоры оған жәрдемшіге екі қыз берді. Қыздар күн мен түнге кезектескенмен, Дәметкен кезектеспеді. Ол күндіз де, түнде де ас пісірген қыздардың қасында болды. Қай кезде ұйқтап, қай кезде дамылдайтынын кім білсін,— қашан көрсең де ас пісіретін қыздың қасында. Оның бір мінезі — өзі пісіргеннен басқа асты жақтырмайды, өзі пісіретін астың дәмді болуын, өзінен басқа ешкімге сеніп тапсырмайды.

Алғашқы күндері Жалтырша көліне жақын жердің тыңын жыртқан тракторлар, күн өткен сайын алыстай беріп, тамақты машинамен таситын жерлерге кетті. Тамақ оларға жабық, жылы ыдыстармен тасылды. Трактористер қанша алыста болғанмен, үш мезгіл асты да Дәметкен өзі апарып таратты.

Бұл қызметіне Дәметкен мейлінше риза... Өйтпегенде ше?.. Жер жаралғалы соқа тигенен оның туған өскен өлкесінде, мыңдаған гектар тың көтерілді. Дәметкеннің бір қызығы — есепке шорқақ еді. Көп мың түгіл, ол бір мыңның өзін де санап жеткізе алмайтын. Мынау көтеріліп жатқан тыңның жайын сұраса, біреу емес, әлденеше мың!.. Соншама санға ойы жетпегенмен, Дәметкеннің көріп-біліп жүргені — көтерілген тың ұлан-байтақ кең. Бұл тыңды бір ғана совхоз емес, жайлауда іргелес орнаған әлденеше совхоз көтеріп жатыр. Солардың бәрі қанша тың көтерілгенін көргісі

келген Дәметкенді Меликян машинасына мінгізіп әлденеше рет аралатты. «Не деген көп көтерілген тың!..» деп хайран қалды Дәметкен.

Бірақ, Дәметкен үшін бір ғана өкініш бар: оның еркіне салса, көтерілген тыңның бәріне егінді 1954 жылдың жазында себу керек, ал, Күнжанның, тағы басқалардың айтуынша, бұл жылы азғантай жерге ғана егін себіледі де, өзге кең жерге егін—1955 жылдың жазында өседі.

Болашақ жылдың жалпақ егіні өскенін көруге асыға отыра, Дәметкен, 1954 жылы себілген аз көлемді егіннің тез пісуін, оның жемісін тез татуды шегінен шыққан шыдамсыздықпен күтті....

Ол күткен жемістің ішінде бидаймен қатар овощта бар еді. Сол бидайдың себілуін, сол овощтың отырғызылуын Дәметкен өз көзінен өткерді. Одан кейін көктеуін, сабақтануын, дән тартуын, пісуін әрдайым бақылап, мақсатына жақындаған сайын, қуанышы қойнына сыймады. Дәметкеннің сол жайын көрген Меликян:

— Комбайннан алғаш құйылған астықты, алғаш жиналған овощты сізге әкеп берем,—деді оған,—содан сіз тамақ жасап, туған жеріңізде бірінші рет өскен астықтың дәмін, бірінші боп татасыз.

Асыға күткен Дәметкеннің қолы ол күнге де жетті. Комбайнның шүмегінен грузовиктің жәшігіне алғаш құйылған бидайды Меликян совхоздың электр қуатымен жүретін диірменіне үктірді де, Дәметкенге жеткізіп берді. Сол күні асхана қасындағы тақтайдан уақытша жасалған сарайшыққа, екі грузовикке тиелген овощта келіп түсті: оның ішінде капуста да, картоп та, сарымсақ та, сәбіз де, қияр да, помидор да бар.

Ол күні кешке Дәметкен көзінің шырымын да алған жоқ. Ашытқы құйған тандырды ол үлкен екі бөшкеге белуарынан келтіре салды да, қабарып көтерілгенше, бетін жылы орап жауып тастады. Содан кейін, овощтарды аршып турауға кірісті.

Ол күнгі түстік, тыңда өскен жаңа овощтан жасалды. Ас қайнап пісуге айналған кезде, ожаумен іліп ал дәмін көру Дәметкеннің дағдысы еді. Бірақ бұрын асықпай, астың пісер мөлшерін күтетін.

Бүгін бұл дағдыдан Дәметкен айырылды. Ошаққа орнатқан қазан бусанбай жатып қақпағын ашып көрген ол, тезірек қайнауын тілеп, отты астына баса жақты.

Қазан шала қайнай бастаған кезде-ақ, Дәметі қуанған кескінмен ожауды малып жіберіп, сорпа іліп алды да, шетінен үрлей ұрттап дәмділгі тілін үйген сияқтанған соң, қылқ еткізіп жұтып жіберді. Он бұрын көрмеген қылығына хайран қалған қыздар, сапаға құмарланған себебін сұрап еді:

— Туған жердің топырағына өскен дән өзге дәнн дәмді болады екен, — деді ол.

Туған жердің тыңына бірінші рет өнген жемісті ілінін егіп өсірген, осы совхоздағы жиырмаға тар ұлттың ер ұлдарымен, ер қыздарына Дәметкен ішін сансыз алғыс айтты.

Оларға мына тәтті түстікті тезірек татыру үшін, қазан астындағы отты Дәметкен үдете жақты...

Октябрь, 1955 ж.

ӘСИЯ

1

— Жанбайды... мұны қайтем?.. Әжем ұрсады-ау. Үй суып кетті. Өміртай тоңып қалды-ау. Өзім де тойдым... Әжем қашан келеді?.. — деді де Әсия жылады.

Отты үргенде түтін толып, күл түсіп, ашып отырған көздерін екі жұдырығымен уқалап онан жама ашытты.

Қарақаттай қап-қара көздері қазір қып-қызыл болып ісіп кетті, қып-қызыл дөңгелек беттері айғыздаған кір болды.

Әсия жылаған соң жанында шешесінің ескі күпісін оранып, жылына алмай көгеріп отырған Өміртай жылады.

— Апа, тоңдым... Қайным ашты... Әжеме баям... — деп қоймай, қоймай жылады.

Үйдің іші ит байласа тұрғысыз суық. Қазан пештің аузындай ғана кішкене әйнектен көмескіленіп күннің сәулесі түскен болады, терезенің алдын қар алып қалған, тек сәуле түскендей жері ғана ашық. Екі бала пештің алдында отыр.

Әсия мең-зең. Өміртай қосыла жылаған соң тіпті басы айналып кетті.

Сонда да Өміртайдың қасында Әсия — апа, кәдімгі естияр адам.

Кір-кір жұдырығымен көздерінің жасын сүртіп, бұрынғыдан жаман айғыздап түрегелді.

Бөпесінің қолдарын уқалап, біраз демімен жылытып, көзін, мұрнын сүртіп, күпіге жақсылап орады.

— Әжең келеді қазір, бауырсақ әкеледі... Жылама... қалқам!..— деп, жұкаяқтың астында тұрған шеті мүжік қара аяқтың ішіндегі тары көжені әкеліп Өміртайға ішкізді.

Көжені көрген соң-ақ Өміртай жылауын қойды. Әсияның әжесі түнде байдікінен сорпаның майын әкелген, соны қайнатып істеген көженің қалғанын Әсияға «бөпең жылағанда берерсің» деп жүк астына қойып кеткен.

Өміртай көже ішкен соң уайымды да, әжені де ұмытты; апасының бергеніне шыдамай аяққа өзі қолды салды, бет-аузы, үсті-басы, бәрі тары болып, тек күлімдеген екі көзі ғана жылтырайды.

Оны алдандырып қойып, Әсия тағы от жағуға кірісті.

Қалтылдаған кішкене көкірегінің бар демін ішіне тартып үргілеп отырып, біраздан соң отты жандырды.

Отқа жылынып, Өміртайдан қалған көжені ішіп, Әсия да көңілденді. Әжесінің күпісіне орап Өміртайды жатқызып, қасында өзі арқасын қағып, әлдилеп жатып ұйықтатты.

Дала сықырлаған аяз. Терезеден анда-санда жүрген кісінің, малдың сықыры естіліп, терезенің өзі де қалың қыраудан сытыр-сытыр етеді.

Өміртай ұйықтап жатыр.

Әсия көсеумен шұқылап, отты қағыстырып отырып, әжесін ойлайды. Өміртайдың жылағанын сылтау қылып анда-санда байдікіндегі әжесіне барғандары есіне түседі.

Қанша үлкенсіп апа болып, Өміртайды ойнатып алдандыруға жарағанмен өзі де әжесінің жанында болғысы келді, әжесінің жанында отырғанда төңірегіндегі дүние жылы да, жарық та көрінеді.

Өміртайдың жылағаны да онша білінбейді... Өзі де бала екенін сонда ғана біледі.

Жанабайдың ас үйінде әжесі бәйбішемен бірге бауырсақ пісіріп жатады, ет асып жатады; кіріп барғанда төтті тамақтың иісі кісінің мұрнын жарады...

Бірақ бәйбіше барда Әсия, ас үйге кіруге қорқады, әжесі де ұрсады. Көбіне бәйбіше Әсияға дым бермейді,

кейде ғана: «Мә, бөпеңді алып қайт, әжеңнің қолы тимейді... барыңдар!» деп, бес-алты бауырсақ береді де, ашуланған сияқты жаман көзімен қарайды.

Сонсоң Әсияның көңілі суып, «енді бармаспын-ау!» деп қайтады. Кейбір кезде бәйбіше жоқта барып қалса, әжесі қалтасына бауырсақ, малта салып береді.

Онда Әсия өзі де кідірмей үйіне жүгіріп кетеді. Байдың үйіне барғандарын ойлап отырғанда от та жанып болды, Әсия мыжырайған жаман етігін киіп, далаға шығып пештің төбесін жауып келді. Пештің қуысынан ұршығын алып, Өміртайдың жанына бір тізелеп отырып, үлкен қыздарша ұршық иіруге кірісті.

Бөпесіне байпақ тоқып берем деп, әжесінен жүн сұрап алып, иіріп жүр. Бұлақша секіріп ойыннан босамайтын жұдырықтай Әсия, сүйтіп күні бойы жалғыз, кішкене бөпесін бағып, отын жағып, үйін сыпырып, тары түйіп, шамасынан артық үй шаруасының бәрін бір өзі істеп, балалықтың қызығын көре алмай өсе береді, әлгіндей суық үйде жалғыз отырып, әжесін іздеп байдікіне барғандағылары есіне түскенде, нәп-нәзік балбыраған көңіліне табиғат әділсіздік, теңсіздік ыза-сын өз-өзінен еріксіз орнатып бекіте береді.

Далада сықырлаған аяз, үй ішінде тышқанның тықырынан басқа дыбыс жоқ.

Әсия қазір тоғызда, әкесі Майлыбай қырықтың ішіндегі кісі. Көптен бері Байғабыл байдың қойын бағады. Былтырдан тамақ асырау қиын болып бара жатқан соң, үй ішімен байдың бір үйіне кіріп алып, қатыны байдың үй шаруасын басқарады, өзі далада малда жүреді, Әсия әкесін тіпті аз көреді. Балалар ұйықтап жатқанда кетеді, түнде тағы бұлар жатып қалғанда келеді. Тек кейде, әжесі: «Ұйықтамай от жағып отыра тұр, мен кешікпей келемін!» деген соң, от жағып күтіп отырғанда ғана көріп қалады.

Сақал-мұртына мұз қатып, күпісінің жағасы, тымағы қырауытып, сықырлап келеді. Келгенде үндемейді, кейіп жүрген сияқты. Қайдан келдің, не істеп келдің деп сұрауға да Әсия бата алмайды, қорқады.

Әжесі ғой! Ол тіпті босамайды. Күні бойы байдың үйінде. Балалар ұйықтап жатқанда кетеді, байдың суын әкеліп, отын жағып, шөйін даярлап беріп, үйге бір келіп кетеді. Су әкеліп, от жағып балаларға кешеден тұрған байдың үйінен келген аз ғана сарқытты беріп, болмаса көжесін беріп, Әсияға ол-пұл үйдің шаруасын

тапсырып, бөпелді жылатпа, карағым, дейді де кетеді...

Сол кеткеннен бесін кезінде бір соқса, болмаса ел орына отырғанда бір келіп көже-мөжесін істеп беріп, тағы кетеді; сонан байлардың түнгі тамағын беріп, жатқызып қайтады.

Әсия көбіне әжесіне қарамай Өміртай екеуі ұйықтап қалады. Кейде әжесі ертерек босанып келіп, өздерінің соғымға сойған тайыншасының етінен ет асып, нан істеп салып береді.

Онда Әсия Өміртайды да ұйықтатпайды. Әкесі де жазылып, балаларым еркелетіп, ойнағанына қарап әжегісімен сөйлесіп отырады.

Онда көбіне сөйлесетіні Әсияның Өміржан деген ағасының жайы.

Өміржан он үш жаста. Екі жүз шақырым жерде қалада оқып жатыр. Екі жыл болды — Өміржан күздігүні елден баратын екі-үш баламен қосылып кетеді, сонан жазғытұры майдың ішінде келеді.

Әуелі қалашылармен қашып кетіп еді. Енді әкесі тсқтатпайды, басқа балалардан қалдырмай жібереді.

Оқыса оқысын, ең болмағанда тамағы тоқ болар, бірдеме біліп шықса оқыған балалардың көбі-ақ адам болып кетіп жатыр ғой дейді. Өміржаннан қыстың басында бір хат келді. Өзі жазыпты.

«Әкемізге сәлем, әжемізге сәлем, Әсия қарындасымызға сәлем, Өміртай інімізге сәлем» деп жазыпты.

Байдың молдасы оқып берді. «Оқуымыз жақсы, тамағымыз жақсы, ақ нан жейміз, қантпен шай ішеміз, күнде ет жейміз» депті.

Әсияның әкесі — әжесі мен екеуі, әлгіндей көңілденіп отырғанда соны сөз қылады.

— Тағы хат жазамын,— деген екен. Ол хаты қашан келер екен, тек тірі болсын, адам болар карағым, өзі ұмтылып еді ғой!..— дейді әкесі.

«Әсия қарындасымызға сәлем» деген сөзі Әсияның ойынан кетпейді. Қатарға кіріп қалғандай болып, ішінен мақтанады, көңілінде Өміржан да бір үлкен дәрежелі кісі болып көрінеді.

Бірақ мұндай ет асып, үй іші болып мәжіліс құратын күндер Майлыбайдың үйінде тым сирек болады.

Бір тайыншаның еті қаншаға жетсін?

Және Әсияның әжесі пәлен қайнаға, түген қайнаға-ға сыбаға сақтағысы келеді, сонсоң ет асқан күндер

санаулы болып, көпке дейін Әсияның көңілінен кетпей жүреді.

Әсияның осы күні ойлайтыны Әміржан ағасының хаты қашан келер екен, өзі қашан келер екен деген сол оймен Әсия-ұйқыға кетеді.

2

Қыс өтіп, жылы, жәйлі жаз келді. Күн күлімдеп, дүние жасарып, жан-жануар, қызғалдақ шөптер ұйықтап ояңғандай, жазылып, керіліп, ың-жың болып, жаратылыстың кең шатыры тігілді, кедей де, бай да жаратылыстың құшағына кірді.

Бірақ тоғыз жасар Әсияның қызметі қысты күнгіден артпаса, кеміген жоқ.

Әжесінің жұмысы көбейген сайын Әсияның да міндеті арта бермек. Мал балалап, қыстаудан шыққан соң-ақ әйелдің жұмысы басынан асады. Әсияның әжесі де ұзақ күнге байдың үйінен босамайтын болды.

Әсия таңертең үлкен қыздармен суға барады. Иін ағашқа ілген екі шелек судың ауырлығынан имііп, үйіне жеткенше неше рет дем алып, бәрінің соңында қалып, жете алмай келе жатқаны...

Жамырап бара жатқан бұзауды енесінен айырамын деп, әлі жетпей, шашы жалбырап, қып-қызыл болып, жыламсырап барынша шіреніп жатқаны...

От жағып, сүтін пісіре алмай, күйе-күйе болып, көздерін түтін шалып, әбігер шегіп жүргені.

Қыстыгүнгідей емес, ауыл болып аралас-қоралас отырған соң, Әсиялар күні бойы бәйбішенің көз алдында. Бәйбіше титтей бос жүргізісі келмейді.

— Әсия, баланы тербете тұршы! Әсия, құманға су құйып әкелші! — Әсия қозы ұстасшы!

— Әсия, ананы істеші, Әсия, мынаны істеші, — деген бәйбішенің бұйрықтары жаздың ұзақ күнінде құлақтан кетпейді...

Әсияның үйі өсдеріне қоңсы қонып, қызметіне кіріскен соң, бәйбіше Майлыбайдың үй ішін бірін қалдырмай пайдасына жаратқысы келеді.

Кішкене Әміртай көбіне жалғыз, күн жылы болған соң, онша күтуді керек қылмайды, анда-санда бір, Әсия айран құйып беріп кетеді, үсті-басы қақ-қақ болып, күлге былғанып, өзімен өзі болып жүре береді.

Бір күні қаладан Әміржан келді. Әміржан былтырғыдан да бір түрлі болып, әдеміленіп, кісі болып кетіпті, өзі өсіпті.

Үстінде қара шолақ көйлек, қара шалбар, бетінде жылтырағы бар қайыс белбеу, әдемі етігі бар, басына солдаттың қалпағын киген.... Қара көйлектің ішінен ақ көйлектің жеңі көрінеді, ішінде тағы бір көйлегі болса керек.

Өзі ауылдың, үйдің жайын сұрап, әкесімен үлкен кісіше сөйлеседі.

Әуелі Әсия Әміржанның қасына баруға ұялып, сөз сұраса үндемей төмен қарап, жүгіріп кетіп қалып жүрді.

Бірақ ішінен қуанып, мақтанып жүрді. Үйінің ішінде ең болмаса бір адам жақсы киініп, түрі байдың балаларынан артық болмаса, кем болмай жүргеніне мақтанады.

Әсия біраздан соң Әміржанға үйреніп бұрынғыдай ойнап, сөйлесетін болды.

Әміржан Әсияға мектептегі балалардың жайын айтады. Оқудың жайын айтады, бір кітаптан неше түрлі хайуандардың сүгретін көрсетіп, олардың қайда жүріп, қайда тұратынын, қалай өсіп, өнетінін, адамға қандай пайда, қандай зияны бар екенін оқып отырып түсіндірді. Қай жерде қандай халықтар бар екенін сүгреттен көрсетіп айтып берді, қазанның түбіндей қап-қара адам болады екен, оның да сүгретін көрсетті.

Өзі қап-қара, ерні қалың, тісі аппақ болып ақсиып тұр.

— Осындай да адам болады екен, — деп Әсия көргенде күліп жіберді.

Әміржан сүгрет көрсеткенде Әміртай да қарап бір нәрсені түсінген кейіпті болып отырады. Әміржан мектептегі қыздардың жайын да айтады.

Көп қыздар бәрі бір бөлмеде жатады, қастарында үйретіп жүретін бір апасы болады, сабақтан бос кезде кесте тігіп үйретеді, үлкендері өз киімдерін өздері тігеді.

— Неше түрлі ойындар ойнатады, өлең үйретеді, — деп Әміржан өзі ән салып, өлең айтады. Әсия қосылып жүріп «Гүлнарарай» мен «Оян қарғысты» үйреніп алды. Әжесі қолы бір босап кеткен кезде, балалардың сон-

дай тамаша сөздер айтып отырған үстіне келіп, Әміржанға қарап отырып, «тоба құдай!» — дейді күбірлеп.

Әміржанның бойындағы мектептің салған аз ғана сәулесі Майлыбайдың қара үйінің ішінде де бір жарық сәуле түсірген сияқты. Әкесі Майлыбайдан бастап адамдарының бәрінің де бет ажарында разылықтың белгісі бар...

Бірақ Әміржан өз үй-ішінің тұрмысына разы емес. Қалада мұғалімдер, басқа қызметтегі азаматтар кейде мектепке келіп сөз сөйлегенде Ленин атамыздың өсиетінше, еңбекші кедей байға құл болмай, еңбегінің игілігін өзі көруі керек. Жасы жетіге толған балаларды ұл, қыз демей, тегіс оқыту керек; еркек, әйел, үлкендерді оқыту керек деуші еді.

Елдің әлі өзгерген ештеңесі көрінбейді: әке-шешесінің күнбе-күнгі көріп жүрген бейнеті Әміржан ес білгеннен бері келе жатқан бейнет. Онымен тұрмай кішкене Әсияның қолы босап, бала болып ойнауға шамасы келмейді.

Әміржан мектептегі қыздар мен Әсияның тұрмысын салыстырады.

Әміржан Әсияның осы жап-жас басынан бір үйдің бар бейнеті басында болып, күйе-күйе түрімен ойы да, бойы да өспей әжесі сияқты көзі ашылмайтын күндікке бейімделіп, күн ілгері мойын сұнып келе жатқанын сезді.

— Әсияны мектепке алып кетпей болмайды екен, — деді өзінен өзі Әміржан.

Әсияны көндіру Әміржанға қиын болған жоқ. Ол өзі де Әміржан айтқан соң қызығып жүретін. Әміржан бір күні:

— Әсия, менің қалаға оқуға баратын күнім таянып қалды... Сен менімен бірге барасың ба? — дегенде көздері жарқ ете түсті...

— Рас апарасың ба? — деді.

— Рас, қалқам! Өзіммен бірге жүресің. Өзіңдей кішкене қыздармен бірге жатасың, бірге оқисың. Бірге ойнайсың... Барам десең өзім осы жолы алып кетем.

«Әжем мен Әміртай қайтіп қалады?» деген ой зымырап өте шықты... Лүпілдеген кішкене жүрегінің соғысы баяулағандай болып, жүрегі бұрып, кимай кішкене тұрады да — барам! — дейді.

Әкесіне Әміржан Әсияның, аш, жалаңаш, өне бойы

бейнетте жүріп бәскер қор болатынын айтып, мектеп тәрбиесінің жақсылығына өзін мысал қылып көрсетіп, және өздеріне тамақ асыраудың қиындығын айтып: «Әсияны мен алып кетейін, сіз әжемді ренжітпей көндіріңіз», — деді.

Майлыбай қатынына айтқанда:

— Қолғанатым еді, серігім еді, екеуі бірдей кеткен соң қайтіп жүреміз, — деп жыласа да, оның айтқанынан шыға алмады.

Және Әміржанның сөздеріне сенбесіне ылажы болмады.

— «Барса барсыншы, бағы ашылар ма екен?» деді ойында.

Сүйтіп Әсия Әміржан ағасымен бірге, және сол болыстағы оқып жүрген балалармен бәрі оқуға жүрді де кетті.

Осы күні Әсия мектепте. Бес ай болып қалды келгеніне. Араның ұясындай шуылдаған еңбекші қауымның бір мүшесі. Бір қарағанда Әсияны танымай қаласың. Үстінде қоңыр жаңа көйлек, белін қынай бұған, аяғында әдемі етік, шашын шолақ қылып қырқып, бір қырын жығып тараған... Екі беті алмадай қып-қызыл дөп-дөңгелек қарақаттай көзі жарқырап, төңірегіндегінің бәрі титтей жәбірлемейтін дос екеніне еш күмәні жоқ, өзіндей балалар «хор» болып қосылып өлең айтқанда «біз еңбекшілер таптары...» деп мойнын созып, дауысы күміс қоңыраудай сылдырап о да қосылып тұрады. Дауысы тым таза, әдемі, өзі батыл болған соң, өлең үйрететін мұғалім Әсияны Ақтолық деген бір кішкене қызбен бірге әнді бөлек салғызып үйретіп жүр. Әсия Әміржанның ауылда айтқан қызықтарының бәрін көріп келеді.

Жаңада бір үлкен қыз пионер болдың деп, Әсияның мойнына қызыл шүберек байлап берген. Сонан бері Әсия пионердің тобынан қалмайды, неше түрлі ойындар үйреніп, «Будь готов!» деген басшыларының сөзіне басқа балалардың арасында о да «Всегда готов!» деп, қолын көтеріп, қарақат көзі жайнап, коммунизм бақытын орнатысуға даярлығын білдіріп уәде беріп тұрғанын көреміз.

Тірі болса Әсия Майлыбай қызы кедей бейнетқорлар ортасында коммунизм бақытын орнатуға ағаларына көмекші боларына көңіліміз толық сенеді.

Декабрь, 1924 ж.

ӨМӨНГЕРЛІК АЗАБЫ

(Болған бір оқиғадан)

1

Жер үй терезесінің қарын жамаған сынық төрт көзінен белгі берген таң, ала-сәулеленіп, қап-қара тұнжыраған түнді жамылған дала бозамықтау, қаракөлеңке түрге айнала бастады. Соқпа пештің түбінде жамаулы жабағы бөстекті жамылып бырылдап ұйқтап жатқан Тілеген сол кезде оянды да:

— Қатын тұр!— деді әйелі Сақыпты оятып.— Қапшықтарыңды даярлап па едің? Азынаулақ бидайды қалаға апарып үктіріп әкелейін. Атты суарып жегейін. Оған шейін керек-жарақты даярлап қой!

Сақып дударланған шашын жиып, көнетоз кимешегін басына ілді де, аяғына мәсісін киді. Ол тұра беріп еді, неге екенін білмеді, басы айналып, көзі қарауытып кетті. Орнынан шынтақтап тұра берген Сақып буындары дірілдеп құлап қала жаздады.

— Өй, мұның не?!— деді Сақыптың бұл халін сезген Тілеген.

— Басым айналып, жүрегім өрекіп барады,— деді Сақып маңдайын сипап,— тер де шығып кетуін қарашы!..

— Неге?!— деп Тілеген Сақыптың маңдайын ұстап еді, суық тер шыпши қалған екен.

— Жарықтығым, мұның қалай?!— деді Тілеген.— Сап-сау сияқты едің ғой, не пәле кеп қалды әп-сәтте?!

— Сұрағанның ағасы-ай, білмеймін не болғаным-ды! Жаңа ояғанда да сап-сау сияқты едім. Жүрегім әкетіп барады.

Тілеген сасайын деді. Неге екенін өзі де білмей, есік жаққа жүгіре басып барды да, қайта келіп Сақыптың басын ұстады.

— Қалайсың?— деді ол.

— Бойым кішкене жадырайын деді. Құсқым келіп еді, басылықырады. Жұмысыңнан қалма, атыңды суарып кел. Мен көжеңді ысытып қояйын.

Тілегеннің сасқан жүрегі орнына түсейін деді. Ол жылы қой жүн күпісін киді де, белін буып, басына тымағын киіп тысқа шықты. Атын суарды, өткен күнгі жүрістен денесіне қатқан терін, қырауын қырғышпен қырды. Кішкене суын бассын деп аттың басына жарты

дорба сұлы ілді де; шана сайманын жегерлік қып даярлап, қайтадан үйге кірді.

— Қатын, тәуірмісін? — деді ол.

— Тәуіріректің. Көже ысыды, қазір ішесің бе, атыңды жегіп алып ішесің бе?

— Әкел, қазір ішейін.

Шеті кетілген сары аяққа буы бұрқыраған табан аяқ ұн көжені Сақып құйды да, Тілегенге ұстатты. Алдына майлық орамал жайып, отқа көмген нанды әкеліп турады. Тілеген көже мен нанға тыңқия тойып алды.

— Қашан қайтасын? — деді Сақып.

Әйелдің «қанша жүресің?» деп жол жайын сұрауы ел әдетінше «ерсі» жұмыс, сол әдетпен Тілеген Сақыптың сөзін ұнатынқырамады. Дегенмен тату өскен әйелінің көңілін жықпай:

— Жел болса күндіз үктірермін де, түнде қайтып, ертең ерте келермін, — деді.

— Сен түнде жүруді қойсаң қайтеді? — деді Сақып.

— Е, маған кім тиеді? — деді Тілеген.

— Кім біледі, «бәрі жоқ деме, бөрік астында», — деген қайда?

— Тәйірі-ай, жоқты айтады екенсің! — деді Тілеген кейіп, — кім бар дейсің, жол тосып жүрген?..

— Сенің түбің Салиқа жетеді! — деп, Сақып теріс айналып жылап жіберді.

— Сақып, сен ол сөзді енді қой! — деді Тілеген екіленіп, — бар мал дегенің тыртыған көк ат пен екі бұзаулы сиыр. Жазғы үйіңнің түрі анау, тоқым қыларлық киізі жоқ!.. Қысқы үйің мынау! Көр!.. Үйіңде бүтін бір төсеніш те жоқ. Ақ үйімен, қора-қопсысымен, мал-мүлкімен жалғыз және жесір отырған Салиқаны алсам, қолың жылы суға малынбай ма? Сол мал сенікі болмай ма? Әмеңгерім деп таласып жүрген Сәденнің жарасы жеңіл. Аз малмен аузын жабам. Көпті алам десе заңға барар. Онда ұтылады, — мал иесі Салиқа.

— Байғұс-ау, мен сені қызғанбаймын. Ретін тап та ал. Бірақ, алды-артыңды шамала деймін. Кеше Ұрқия айтып келді, Сәден: «Салиқаны Тілеген аламын деуін қояр, оңайлықпен жесірімді бермеспін. Егер, қоймаса, ол келімсекті үйретермін!» — депті. Олар жауыз адамдар. Ана жылы жолаушы алты орысты өлтіріп, олжа қылғанын естіп жүрсің. Өзі сойдауыттай бес ағайынды жігіт. Сен жалғызсың. Өзің бұл ауылға кірмесің. Малы құрсын! Баяғыдан бері жалғыз ат, жалғыз сиырдан

басқа мал бітіп көрген жоқ қой. Сонда да аштан өлмей, көштен қалмай келеміз. Тілімді алсаң қой осыны.

Тілеген бірбет, өз дегенінен қайтпайтын жігіт еді, сондықтан Сақыптың сөзін құлаққа аспай, көжесін ішіп, мұртын сұртті де, киініп шығып атын жегіп, үйіне келді. «Ал, мен жүрдім» деп ол есік жаққа бара берді де, бесікте ұйықтап жатқан Сұрағанын сүйгісі келіп кетті. Бесіктің үстінде жабулы тұрған шапанның өңірін көтеріп, бырылдап ұйқтап жатқан Сұрағанды оятып алармын деді де, сүймей, мұрнының ұшын ғана тақап, жеңіл иіскеді. Жыбырлатқан мұрттан Сұрағаны оянып кетті. Тілеген бойын енді тежей алмай, Сұрағанды шопылдата сүйіп-сүйіп алды. Сол кезде неге екенін кім білсін, көңілі қимағандай болып, жайдан жай жылағысы келді. Екі шекесі торсықтай, аппақ сазандай Сұраған ұйқысын ашып, таңғыштан шығып жатқан кішкене саусақтарымен Тілегеннің мұртын ұстап, жымып күлді де, көзін уқалады. Тілеген тағы да сүйіп, алақанынан иіскеп, маңдайынан бір сипады да, далаға шықты.

Күн шықпаған мезгіл, үскірік суық. Ағаштың бұтақтарын жеңді білектей жуандатып иіп тұрған ақ қырау. Ауылдың алды оянып, пешке от жаға бастаған. Суыққа тонған сияқтанып, қара бұйра түтіндер бұйға ұшып жатыр...

Көк ат шырығып тұр екен. Шанаға Тілегеннің аяғы тигенде желе жөнелді, Тілеген аппақ кебіндей далада жыландай иіріліп, сарғайып жатқан қысқы жіңішке жолға түсіп, ауылдан шыға берді де, арт жағына бір қарап: «осы Сақып неге сонша ренжіді?!» деп ойын оның сөздеріне аударды. Күлген Сұраған елестеп кетті оның көзіне. «Апыр-ай өз жүрегім де өрекіпіді. Тек қайырлы сапар болғай-ақ та!» деп, атты құнтпен бір шықпыртып, мойнындағы бөкебайына тұмсығын тығып қалың ойға шомды...

2

Мақаріпкенің Күшікпай аулына қарай созылған сарытап қысқы жолының үстінде түн жамылып біреу келе жатыр. Түн аяз. Қалың қырау. Ай жарық. Шананың даусы сырылдайды... Қар сықырлайды. Анда-санда «ішіт-ай, но» деген дауыс, ара-тұра:

— «Базардан алып келген темір астау,
Сұрасаң біздің қалқа қиғаш қастау.
Алыстан ат төрлетіп келгенімде,
Әзілге жарамайды қалқам жастау». —

деп аяғын баяулатып қайырған ән естіледі.

Бұл ұнын үктіріп алып, түнделетіп қайтып келе жатқан Тілеген еді. Қыраудан тон жамылған ағаштың бұтақтарын желпіген әлсіздеу азырақ жел бар. Жолдас-сыз түнгі жүріс адамды жалықтырады ғой. Шанада отыра беруге жалыққан Тілеген, біраздан кейін тоңа-зиын деді. Ол шанадан түсіп, аттың божысын қанатқа ілді де, соңында жаяу аяңдады. Орта жолда шырпылау қалың ағаш бар еді. Жол кесіп өтетін, сонда ит-құс кез келер деп, Тілегеннің сақтыққа алған жолдағашы бар.

Жол қызылдың ішіне кіре бергенде, Тілеген секіріп шанаға мінді де, қолына жолдағашын алды. Жайдан жай үрейленген ол жан-жағына алақтап қарай бастады. Салбырап тұқыра аяндап келе жатқан аты бір заманда құлағын қайшыландырып, ағаштың алдыңғы жақтағы қойнауына қарады да, кісінеп қоя берді.

Тілеген селк ете түсті. Жүрегі дүрсілдей бастады. Алдында бір көтер күтіп тұрған адамдай, жолдағашын оңтайланып, аттың божысын жинап қолына алды. Сөйткенше болған жоқ, ағаштың бір қалтарысынан әлденелер қараң ете түсті. Тілеген әуелі ағаш шығар десе де, артынан көзін тоқыратып салтты кісілер екенін көрді. Ө, дегенше болған жоқ, төрт салт атты Тілегенге лап қойды. Тілеген атты айдай жөнелді...

Бірақ, салттылар шаналыны жібере ме? Қуып жетісті. Біреуі қабырғаласа келіп, Тілегенді сойылмен қарақұстан салып кеп өтті. Тілегеннің көзі жарқ ете түсті. Сойылын сермеп, қайрат қылып еді, салт атты ағып өтіп, тигізбеді. Екінші рет бір сойыл емес, төрт сойыл ұдайымен келіп тиді.

— Өлтір, оңбаған құлды! — деген дауыс құлағына сап ете түсті. Сәденнің белгілі барылдақ даусы!..

Төрт салттыға шамасы келмеуін көрген Тілеген, жалынсам жаным калар ма екен деген кісіше «Ағатайлар-ай, киындар, қасықтай қанымды! Не айтқандарыңды істейін», — деп жылап қоя берді. Талай қанды ұрттап, талай кісіні қолынан бауыздаған Сәденнің рақымсыз жүрегі бұл сөздерге босаған жоқ. Төрт сойыл тағы да тұс-тұстан ұдайымен келіп, Тілегеннің басына шақ ете түсті. Тілеген шанадан ұшып кетіп жолдың жиегіндегі

қарға етбетінен жатғылды. Жаудың көңілі өсті. Сәден мен інісі Бәден аттан түсе қалып, Тілегеннің тымағын жұлып алды да, қыл шылбырды мойнына салып қылқындыра бастады. Тілеген жанталасып алысты. Бірақ, көп қол шыдата ма, — шиыршықтанған қыл шылбырдың тұзағы мойнынан қайта шықпады: сегіз қолға екі қол бегет бола алмады, Тілеген секіртпе болған қойдай ышқынып бір секірді де, дірілдеп барып сылқ ете түсті.

Өлімге үйренген Сәденнің бұған бүйрегі бүлк еткен жоқ: «атты алып жөнел! — деді ол серіктерінің біреуіне, — өзгеміз мынаны ағаштың ішіне апарып, қарға көмейік!».

Сәдендер Тілегенді ақ кебінді, қалың орманның ортасына алып барды да, белдеріндегі қалақтарымен күртікті ойып, Тілегенді тыға сап, бетін жауып жүре берді.

Ұзақ уақыт қар астында жатқаннан кейін Тілегеннің тоңазыған денесіне жан кіре бастады, аздан кейін ыңырсып қимылдады. Үстін жапқан албасты күртік тырп етуге шамасын келтірмей, өзі тұншығып жатқан сорлыны, біразға дейін басып жатты. Сол кезде оның көзіне Сақып елестеді... Оны да әлдекім өлтіріп жатқан, ол шыңғырып жатқан сияқтанды...

Жан ұшырған Тілеген қарды қопарып түрегелді. Бірақ, мас болған адамдай тұрып-жығылып, аяқтарын баса алмай-ақ қойды. Әлсіздігіне көзі жеткен ол, «уа», кім бар, жанымды сақтайтын?» деп даусы жеткенше айғай салды...

Сәден сұм «тіріліп кетер» деген қауіппен маңайда аңдып жүр еді. Дауысты естігеннен кейін жүгіріп келсе, Тілеген тыпырлап жатыр екен. Сәден қонышындағы сары кездікті алды да, Тілегеннің жаңа шыққан шоқша қара сақалынан ұстап, иегін көтеріңкіреп, кеңірдектен орып кел жіберді...

3

Іңір болғаннан-ақ Сақыптың таңертең қобалжыған жүрегі тағы да өрекіп, құсқысы келген адамдай бір жерде отыра алмады. Басы айналып, көзі қарайды. Домалақтау шойын құманға шай қайнатып, алдына орамал төсеп, наннан бір сындырып алып, шайын ішейін деп еді, аржағынан бірдеме итеріп тұрғандай ас батпады.

Сұраған Сақыптың алдында отыр еді. Аналық мейірімі ұстап кетіп, Сұрағанды ол біресе құшырлана сүй-

ді, біресе бауырына басты. Сұрағанды ол күнде бесігіне бөлеп ұйқататын еді. Үрейленіп отырған Сақып, сегіз айлық құлынын ес көріп, қойнына салды да, қасына қисайды. Жатар алдында есіктен өткізген ызба жіпке арқан жалғап, ортадағы ашаға сірестіре байлап қойды.

Сұраған тез ұйықтағанмен, Сақып, көпке дейін ұйықтай алмады. Көзін жұмайын десе алдына сөмпейіп, шашын жайған қара «албасты» келіп тұрған сықылданды. Жүрегінің дүрсілі ме, немене, үйдің айналасы дүбірлеген сықылды болып кетті.

Аз уақытта есік алдына бірдеме тықырлап келген сыяқтанды. Сиырларын қораға қамаған. Шығып кететін емес те.

«Тілеген келді ме екен, есік ашсам қайтеді» деп орнынан тұра берді де, «ол болса дыбыс берер еді ғой» деп ашпады. Есікті біреу бірер рет жұлқыды да кетіп қалғандай болды. Аулында Сейтақ дейтін қылжақбас жігіт болатын еді, оңаша қалған жас әйелді әурелей беретін. Тықырлағанды Сақып сол Сейтақ шығар деп орнына отыра бергенде терезе салдыр ете түсті, әлдекім басып сұғып кіре бастады. Сақыптың жан даусы шықты. Ұшып есіктің алдына барды; сол кезде сіреңке жарқ еткенде артына жалт караса Таңқы дейтін өзіне таныс жігіт. Оның артында Жанабыл! Екеуінің қолында да балта. Бұлар Сәденнің жан аяспас достары және жесір дауында соның сойылын соғып жүргендер... Халының неге айналғанын Сақып сезе бастады... Таңқы Тілегенді құрдасым деп, Сақыппен ойнай беретін.

— «Құрдас-ай, мұның не!» деп Сақып жылап қоя бергенде, «мә, саған құрдас!» деп, Таңқы Сақыпты балтамен шауып кеп қалды.

Ұйқтап жатқан Сұраған у-шу дауыстан шошып бақырып түрегелді. Ауыр жаралы Сақып шырылдаған құлынын бассалып, «осыны паналасам жаным қалар ма екен?» деген кісіше оң қолымен көтеріп ала бергенде, Жанабыл келіп тағы шапты. Көтере берген Сұраған Сақыптың қолынан ұшып кетті. Сақып та құлады...

Одан кейін халының не болғанын Сақып білмеді. Тек қана білгені,— есі шала-шарпы ене қалған бір шақта төсінде бір нәрсе жыбырлағандай болғанға қараса, Сұраған мамасын сорып жатыр екен... Үй іші ала-көлеңке — тегі таң білінсе керек...

Сақыптың көз жасы іркілдеп, Сұрағанын құшақтайын деп еді, шамасы келмеді. Мейірімді ананың қанды

сүтіне қоса, балапаны оның жанын да сорып алғандай болды,— Сақып тез жан тәслім қылды.

Таңертең көршілері қызыл жоса қан болып жатқан Сақыпты, төсіне жабысып қан аралас сүт аққан мәмәсін еміп отырған Сұрағанды көрді. Ауыл састы. Кімнен болғанын ешкім біле алмады. Қастасқан адамын ұрпағымен құртпай тынбайтын бай Сәденнің, мықты Сәденнің, батыл Сәденнің, қанішер Сәденнің сол түні екі ұрысын жұмсап Сақыпты жайратқанын, өздері далада Тілегенді жайратқанын ешкім білген жоқ.

Бір үйлі жаннан бір түннің ішінде, өмірлік бақытсыздыққа ұшырап, қанды сүт аққан мәмәсін еміп Сұраған-ақ қалды.

Апрель, 1928 ж.

БАТЫР ҚЫЗ

Бұл әңгіме — әңгіменің кейіпкері Совет Одағының батыры Мәншүк Мәметованың өзіне арналады.

Ж а з у ш ы

Қалың қарағайлы орманның арасында шытырлап жанған бұтақтарды айнала отырған жауынгерлер, аясыз түнде Мәншүктің бетінде ойнаған жалынның сәулесіне қарағаны болмаса, оның кішкене денесін айнала бұрып, жіңішке, жұмсақ даусымен айқын айтқан сөзін тыңдаған жоқ. Несін тыңдасын, дағдылы үгіт; «өзің өлме, жауды өлтір! Егер қапыда өлсең, сенің атыңды халқың өз тарихына алтынмен жазады!..»

— Айтайын дегенім осы, жолдастар, — деді Мәншүк сөзін аяқтап.

— Кімде сұрау бар?

Ешкім үндемеді.

— Міндетті түсінікті деп санаймызда онда?

— Түсінікті! — десті жауынгерлер бір ауыздан.

Расында түсінікті еді: бұдан он бір күн бұрын, 1943 жылдың 6 октябрінде генерал-лейтенант Галицкий басқаратын үшінші ұрғыш армия шабуылымен немістердің қорғанын қиратып, 30 шақырымдағы Невель қаласын алып тоқтаған. Қапыда қырылған немістер есін тез жинап, ұрғыш армияны қоршау қамына кіріскен. Кезеңін тапса, немістің қоршауына мүмкіншілік жоқ

еместе: ұрғыш армияның алды ілгері кеткенмен, көршілес армиялар кезінде жәрдем бере алмағандықтан, екі бүйірі қысыңқы қап, немістер сыртын ораңқырап кеткен.

Ұрғыш армияны қоршау үшін неміске кеңдігі 5—6 километрдей жерді ғана қаусыру керек, ол үшін ең қолайлы орын Қаратай және Үлкен-Иванова дейтін екі шалқар көлдің арасындағы — қылы. Отан соғысының алғашқы кезінде шегінген біздің армия жауды бөгеу үшін, Заиванье дейтін поселкенің тұсында қылыны жырып, екі көлді каналмен қосып жіберген, сол канал әлі сақтаулы. Енінің ең кең тұсы жүз метр, ұзын тұрқы шақырымдай, түйенің мойнындай иреңдеген бұл сопақ қылының теріскей жақ бұйратты белесінде бекінген немістер, күнгей жақ бетіндегі орманда біздің армияның қазақстандық, жүзінші бригадасы жатыр. Қылының өзі немістердің қолында. Жері қайқан, жазық келген мойнақтың өн бойында төселген минадан ат тұяғы сыяр жер жоқ. Миналардың арасында аралары алшақ құрылған үш кабат сым тор.

Ажалдың осы араны жол бермейтінін көрген біздің төрт разведчик: Раисов, Мырзабаев, Әлімбаев, Нұрлыбаев — Қаратай көлінен салымен жүзіп өтіп, октябрьдің он екісі күні немістің Битке дейтін обер-лейтенантын ұрлап әкелді. Биткенің баяндауынша немістер октябрьдің он бесі күні каналдан жиналмалы көпір арқылы өтіп, шабуылға кіріспек те, біздің армияның қысыңқы бүйірін сыртынан құшақтай қаусырып, қамауда қалған үш дивизия мен екі бригаданы қырмақ.

Разведка тағы да алып келген «тілдердің» сөзіне және қолға түскен неміс документтерінің ыңғайына қарағанда, Биткенің мәліметі дұрыс.

15 октябрь күні немістердің осылай шабуыл жасауы анықталғаннан кейін, үшінші ұрғыш армияның соғыс советі кеңесті де, қимылға немістерден бұрын кіруді ұйғарды, бұл ұйғару бойынша шабуылды қылының аузында тұрған жүзінші бригада, оның ең алдындағы 2-батальон бастамақ. Мәншүк осы батальонда. Бұл мақсатты орындау үшін Исин Мәуленнің құрылысшы батальоны 15 октябрьге қараған түні, түн бойы жолдағы миналарды тазалап, сым торларды қияды. Ажал араны тазаланып біткенін Мәулен қызыл ракета атып білдіреді, сол кезде артиллерия «ойнап» жаяу әскерге

жол ашады. Шабуылдың мақсаты: немістерді Изочка станциясына шейін сырып тастау.

Командованияның осы планын октябрьдің он үшіннен бастап жүзінші бригаданың әрбір бөлімшесіндегі үгітшілер жауынгерлерге ұғындыруға кірісті, солардың бірі — бірінші ротаның партия ұйымдастырушысы — Мәншүк Мәметова.

«Осылай да, осылай» деп бұл мәселені Мәншүктің өз ротасындағы жауынгерлерге айтуы бір емес, бірнеше рет. Әр айтқан кеңестің сөзі басқа болғанмен, мағынасы бір. Сондықтан, бастап бейілдеуе тындаған оның сөзін, кейінгі кеңестерінде жауынгерлер соғыс тәртібі қатаңдықтан ғана отырды, егер босаң тәртіпті жиналыс болса, олар алдақашан «несін қайталай бересің соның» — деп тарқасып кетер еді: «Кеңесін аяқтаған Мәншүктің «түсінікті ме?» деген сұрауына, жауынгерлердің бір ауыздан «түсінікті» деп шу ете түскен себебі де осы.

Соғысты басынан кешкен кісі,— шабуыл болардың алдында сол шабуылға қатынасатындардың жан-жүйесін жақсы біледі. Бұл кезеңде, бұрын соғысқа қатынасқан адамға да, қатынаспаған адамға да өмірден керегі бір ғана зат, ол — қай ретпен болса да езу тарту, күлу, реті келсе қатты күлу, шегі қатқанша күлу. Адамның өмірінде шабуыл алдындағы күлкіден тәтті, рахат күлкі жоқ. Шабуыл алдында осы тәтті күлкімен рахаттанғысы келмейтін не жауынгер, не командир болмайды.

Бірақ, күлдіретін кім? Ертеңгі шабуылда өлем бе, жараланам ба, әлде тірі қалам ба деген сезімнің толқынына бір батып, бір қалқып жүрген адамды күлдіру оңай ма? Егер, осы отырған топта шабуылға қатынаспайтын адам жоқ болса, қайсысы ерігіп, қайсысының күлкісі кеп отыр дейсің?

«Көре-көре көсем болады» деген қазақ мақалы соғыс майданында да шындықтың айнасы. Онда да соғысты басынан көп кешкендер өлім хаупінің тұйығына кеп иірілген көпшіліктің күлкі толқынына жол ашып жібереді. Жүзінші бригада мұндай «көпті көріп көсем болғанның» бірі Сүлейменов Ыбырайым, 43 жылдың 14 октябрі күні оның есебінде өзі дәлдеп атып жыққан 370 неміс бар.

Мәншүк сөзін аяқтағаннан кейін жауынгерлер «түсінікті» деген жалғыз ауыз сөзден басқа ешнәрсе айт-

пағанын бақылап отырған Ыбырайым, көпті көңілдендіру, күлдіру ниетімен әзіл бастады.

— Сізге бір сұрау беруге бола ма, жолдас үгітші қыз,— деді Мәншүкке.

— Айтыңыз!

— Міндет түсінікті және оны орындаймыз да. Сізден сұрайын дегенім: үгіттеуге жақсысыз, сонда сіз, осы майданға келгелі неше неміс өлтірдіңіз?

Мәншүк үндемей қалды, несіне үндесін, дауласар дәлелі аз, армияға өзі тіленіп кірген Мәншүктің көп уақыт қызмет атқарған орны — штаб. Сол штаб қызметінде жүріп ол пулеметті меңгеру кружогіне қатынасты да «озат атқыш» деген баға алды. Бірақ, өткініш сияқты жеңіл-желпі бірдемелерге қатынасқаны болмаса, атқыштық өнерін сұрапыл қырғында қолдану сәті әлі түскен жоқ. Сондықтан, онымен әзілдескісі келген жігіттер «біздің Мәншүктің атқыштығы сондай: «һауаның қай жерін көздесе де оғы мүлт кетпейді» десетін, Мәншүкпен осылай қалжыңдасатын бір жауынгер, Ыбырайымның сөзін қостай кетті:

— Бәсе, десейші,— деді ол — осы әйелдер сөзді ерлермен бірдей сөйлегенде, жауды неге бірдей өлтірмейді екен?

— Әйелден ерлік шыққанын қашан көріп ең? — деп даурықты біреуі.

— Неге ер жоқ? — деді Мәншүк, — Зоя Космодемьянскаяны қайтесің?

«Әйелден ерлік шықпайды» дегенді аңдаусыз айтып қалған жауынгер, сөзді бұрмалағысы келіп:

— Ол рас,— деді Мәншүкке, — Зоя батыр қыз. Сен сондай қазақ қызын тауып беріші бізге!

Мәншүк тағы да кідіріп қалды. Оның қасында отырған, батальондық партия ұйымдастырушысы Дикамбай Қосанов Мәншүкке қарап ақырын жымиды да:

— Қазақтың бүгінгі қызын сұраймысың, бұрынғы қызын сұраймысың? — деді жауынгерге.

— Қайсысы болса да?

— Бұрын талай ер қыздары болған қазақтың,— деді Дикамбай.

— Мәселен?

— Батырлар туралы айтылатын жырларды естідіңіз бе? — деді Мәншүк дәлел таптым дегендей қосарлана кетіп.

— Естімек түгіл оқыдым да...

— Қобыландының серігі Құртканы, Тарғынның серігі Ақжүністі қайтесің?

— Қайтем оларды? (Жауынгерлер ду күлісті). Білем, батырдың сенімді жарлары. Еріне жан-тәнмен берілген әйелдер осы күні де аз емес. Менің сұрап отырғаным: найза алып жауға шапқан, ту көтеріп қол бастаған қазақ қызы. Сен сондайды тауып берші!

Сөзден тосылғандай болған Мәншүк кідіргенде, бригаданың соғыс қимылын басқарушы полковник Баймулдин Әбілхайыр мен батальон командирі капитан Ушаков келіп қалды.

Баймулдиннің бұйрығы бойынша басталғалы тұрған шабуылдың тәртібі былай болуға тиісті: қылының бергі бетіндегі даланы минадан тазалауға капитан Исан Мәуленнің құрылысшы батальоны түнгі сағат «нуль, нуль» ден кіріседі. Тазаланған даланы Ушаковтың атқыш батальоны жылжи еріп бекітіп отырады. Құрылысшы батальонның алды «төрт, нуль-нуль»-де каналға жетеді де, қызыл ракета атады, сол кезде артиллерия ойнап, жаяу әскерге неміс қамалын басып алуға мүмкіндік береді.

Осы бұйрықпен іске кіріскен батальонның Мәншүк оң жақ қанатында еді, қасында автоматчиктер ротасы және станкалық пулеметтің кезегіндегі екі жігіт.

Түн. Аспанды қоршаған қою бұлттан шиыршық қар ұшқындайды. Қызыл армияның қимылын жау естімесін дегендей немістер жақтан ескен ызғырық салқын жел әрбір жауынгердің құлағына «еппен қимылда,— жауың сезімпаз; тез қимылда,— уақыт аз! Сақ бол, айналаң ажалдың араны! Қырағы бол,— қапыда өлме!» деп сыбырлағандай болады.

Бұл сыбыр желдің ғана бұйрығы емес, жердің де, елдің де бұйрығы екенін ұққан әрбір жауынгердің денесі дағдылы қалпынан жүз есе епті сияқты. Дәл осы минуттерде сақ құлаққа желдің жылжуын естуге болады, олардың қимылын естуге болмайды. Олардың төңірекке төне қараған көздерінен ұшқан ұшқын бронды бауырдай тілетін термиттік оқтан да өткір: термиттік оқ бір қарыс бронды ғана тіліп өтсе, бұлардың көз ұшығына түннің қалыңдығы бір емес, жүз емес, мың да, миллион да емес, нелер миллиард қарыс брони тіліп өтіп, аспан мен жердің қабысқан жиегіне шейінгі жер бетіндегі барлық затты көріп тұр. Тіпті жер шарының жартысын бүркеген бүгінгі түннің өзі түн емес,

түнді тесе қараған жүзінші бригада жауынгерлерінің қара көзі сияқты.

Құрылысшы батальонның жауынгерлері қолдарына ұстап жер бетін сипай жылжытқан мина тапқыш құралдың тұмсығы жаудың жерге жасырған миналарын тінте бастады. Ізтапқанда жер тырналап қыңсылаған тазыдай мина тапқыштар да жерде жасырынған минаның исін сезсе, жауынгердің құлағына сыңғыр ете қалады. Ажалды құшағын жайған минаның жауынгерлер қол-аяғын қырқады да, дәрменсіз денесін домалатып тастай береді.

Осы қарқынмен қимылдаған Мәуленнің батальоны сағат «төрт ноль-ноль» де жететін мерзімге сағат «екі, он жеті» де барып қалды. Ушаковтың батальоны да өкшелеп қалмай келеді. Немістер жағынан әзірге сезінген белгі жоқ.

Ракетаның қазір айтайын десе, уақыт әлі ерте, артиллерияның даяр болмауы мүмкін; өздері ілгері жылжиын десе — жаудың алдыңғы бекініс ұялары тым жақын және естілген дыбысқа қарағанда ояу сияқты, аспанның батыс жақ жиегіндегі көмескі ақтаңдақтан блиндаж бен блиндаждың арасында ор арқылы еңкеңдеп жүгіргендердің бастары да қараңдап көрініп қалады. Не істеу керек?

Екі батальонның командирлері ақылға отырғанда, тәуекелшіл, өжет Ушаковтың сөзі өзгеден қонымды көрінді.

— Бұл араға біздің жеткенімізді жау сезсе, — деді ол, — шабуылға даяр тұрған күшін төгіп жібереді де, артымыздан келетін күшті кесіп тастап, бізді жеке мел-жемдейді. Мұндай қауіпке көрнеу көзді жұмбай-ақ, басқа айла қолданайық: ең сенімді жігіттерден құрылған екі отряд сал байлап суға түссін де, қылының орта тұсындағы биікке салынған Заиванье поселкесін алсын. Каналдан жүзіп өтіп бер жағынан біз жетейік. Егер сәті түсіп осы тілекке жете алсақ, екі батальонмен жаудың екі дивизиясын ұзақ уақыт бөгеуге мүмкіншілік бар.

Осы ұсыныс қабылданып, суға жүзетін отряд адамдары іріктеле бастағанда:

— Менің де қосылғым келеді, жолдас капитан! — деп рапорт берді Мәншүк Ушаковқа.

— Жоқ, сіз мұнда керексіз — деп кесіп айтқан Ушаковтың бұйрығына таласу тәртібінде жоқ Мәншүк,

мұнайған кескінмен, пысық кимылды денесін баяу ғана қозғап өзінің пулеметі тұрған жерге кеп жамбастай отыра кетті.

Малтуға кеткендерді жөнелтіп сап, кейінге хабаршы жіберіп, құрғақта қалғандардың дайындығын аралап жүріп тексерген Ушаков келгенде, Мәншүк жамбастаған қалпында әлі отыр еді. Оның маңа жәбірленіп кеткенін сезген Ушаков, сол сезімі әлі жадырамағанын абайлады да, сөзін жұбатудан бастады:

— Өкпелеп отырсың-ау, жолдас Мәметова, маған? — деді ол қасына отыра кетіп, — білем. Бұл жорыққа аттанарда жігіттермен қалжыңдасқаның да есімде. Осы арпалыста ең батыр деген жігітпен жігер-қайратыңды таластыруға іштей берген сертінді кескініңнен ұққам. Сен жауға бұрын жеткенді батыр деп ойлама, екіталай күн туғанда бекінісін бермегенді батыр деп ойла. Менің шамалауымша, қылының өн бойын біз аламыз. Бірақ соны ұстап тұра аламыз ба, жоқ па — ең зор мәселе осында. Біздің мылтықтың даусынан түршіккен жау барлық қаруынан оқты борандатып жіберіп, артымыздан жететін күшті жылжытпай қойса, осы койнауудағы жаудың шабуылға даяр тұрған екі дивизиясымен біздің бір ғана батальон арпалысуға тура келеді. Кімнің ерлігі қанша екені сонда көрінеді, қарындасым. Рас па?

— Рас! — деген жауапты ашық, ақжарқын дауыспен қалай айтып жібергенін Мәншүктің өзі де аңғармай қалды.

— Серттесейік, осыған! — деді Ушаков қолын ұсынып.

— Серттесейік! — деп, орнынан атып тұрып, жіңішке, нәзіктеу саусақты алақанын Ушаковқа ұсынған Мәншүктің бойында, мына қалыңдығы қара бұлттай оралған жәбірлену сезімінің ізі түгіл, көлеңкесі де қалған жоқ еді.

Осы кезде, Заиванье жақтан атылған қызыл ракета, жұлындай шаншылып аспанға зымырай жөнелді. Мылтықтан атылған оқтардың нысанаға ұзап ұшпай-ақ тиюі қып-қысқа, тық-тық еткен даусынан білініп тұрды. Біздің кісілер жау қамалына жеткенін білгендей, кейінгі артиллерия да ойнап қоя берді.

— Шабуылға! — деген Ушаковтың өткір үнімен айтқан бір ауыз сөзі, кемеріне толған өзен суын жарып

жіберген болат кетпен сияктанып, команда күткен көпшілік лық етіп, ілгері ақтарыла жөнелді.

Командаға делебесі қозған жауынгерлер жүгіре басып каналға жетті де іркіліп қалды. Канал жап-жалпақ, ені елу метрдей бар.

Разведканың хабары бойынша бұл каналдың тереңдігі орта бойлы кісінің кездесуінен келуге тиісті. Қараңғы түнде қарамайдай құлпыра толқып жатқан кішігірім өзенге жақын суға Ушаков «түсе қалындар!» деп бұйыра алмады. Командованының бұйрығы бойынша бұл каналға жауынгерлер артиллерия ойнағаннан кейін жетіп, арттарынан грузовикпен әкелген көпірді салып өтпек те. Оны күтуге уақыт жоқ, не істеу керек?

«Мен біледі деп ойлады Ушаков, судың тереңдігі разведканың айтқанындай болса жақсы, егер болмай, терең суға бөлімшемді ғарқ қып алсам, мойныма мәңгі түспестік күнә жүктермін».

Осы күдік ойын толқытқан Ушаков:

— Малти білетіндер тез суға түссін,— деп команда берді бөлімшесіне,— ауыр құралды солар арқаласын. Малти білмейтіндерден суға әуелі ұзын бойлылары түсіп көрсін, қалғандары соларға қарап өтсін. Егер, су терең болса, малтитындар малтымайтындарды алып шықсын.

Команда берілгеннен кейін, малтымпаздар шеті қабыршақтанып қатуға айналған мұздай суды шопылдата күп бергенде, олардың артынан бойы ұзындар түсе қалғанда:

— Тереша!— деді елеңдеген Мәншүк, пулеметтегі кезектесі, ұзын Терентийге,— түс сен де!

Терентий басын шайқады. Оның бұл қылығына кейіген Мәншүк каналдың кемерінен жылжып суға қарай түсе берді.

— Маша!— деді Терентий,— сен де малтымақысың?

— Әрине!

— Малти білмейсің ғой, сен?

Мәншүк үндеместен суға таяна түсті. Несіне үндеcін бұрын малтып көрмегені рас та.

«Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішеді, ер басына күн туса, етігімен су кешеді» дейтін атасы қазақтың мақалын жақсы білетін Мәншүк, мынадай тай-талас кезеңде малти білмеймін деп тұрып қалса, өзгелер өте бастаса, —тал бойына мін, таудай талабына төмендік,

шүк, оның бетіне бетін тақап, дірілдеген дауыспен «Те-рр-р-реш-к-кааа-а!» деп еңіреп қоя берді.

Осы қалпында ол ұзақ жататын еді, егер сол жақ иығы ара шаққандай ду ете түспесе. «Не болды» деген оймен Мәншүк оң қолын омырауына тығып суырып алса, саусақтары қып-қызыл қан. «Бұл не?» деп ойлағанша болмай, арқасынан да, жауырынының астынан жып-жылы бірдеме жорғалағанын сезген Мәншүк, омырауын ашып жіберіп қараса, оқ бұғана мен топшысының аралығынан тиген; арқасына қолын тықса, жауырын астының еті жалбырап тұр; жаралы иығын қозғап көрсе, сүйегі аман сияқты; жау жаққа қараса, жақындап қапты; манағы зор танк жақындағанда тіпті зорайып кетті. Ұсақтары да үлкейіп кеткен сияқтанды. Танктардың да, жаяулардың да оқ шашуы орасан.

Орнынан атып тұрған Мәншүк, көршілес пулеметтің қасынан бір жәшік оқты арқалай жүгіріп, өз пулеметіне қалай кеп жеткенін білмей қалды.

Пулеметін ұстай алған Мәншүк нысанаға ең зор танкты мезгей, окты жаудырып кеп жіберді. Зор танктің шімірікпей шүйгіп келе жатуына хайран қалған ол «тие ме, тимей ме» деп күдіктенді. Тимейді дейін десе, осы пулеметтен көздеп, бұтақта отырған көкекті атып түсіргені бар; тиеді дейін десе, оқ дарымайтыны қалай?!

Сасқан белгісін дене әрекеттерінен сездірген Мәншүктің оң жақ құлағына:

— Саспа, қарындас! — деген қазақша сөз сап ете қалды. Ол жалт қараса — кәдімгі Сүлейменов Ыбырайым. Қолында ПРТ¹.

— «Ойһ, аға!» деген Мәншүктің көзінен жас ыршып кетті.

— «Жолбарыстан» жүрегің шайлықты ма, қарындас? — деді Ыбырайым.

— «Жолбарыс?...» Қайдағы?..

— Анау ше? Немістердің «тигр» деген танкін білмеймісің?

— Осы ма?!

— Дәл өзі.

«Жолбарысты» Мәншүктің естігені болмаса, көрге...

¹ Противотанковое ружье — танкке қарсы мылтық.

ні жоқ еді. Естуінше оның мөлшері біздің «КВ»¹ тәрізді. Мына келе жатқан «дәудің» түрі де «КВ»-ға ұқсайды, айырмасы,— бұл «КВ-дан» сопақтау және тікшілдеу сияқты.

Міне, енді сол «жолбарысты» Мәншүктің өзі көруге тура келді.

«Жолбарыс» жақындап қалды. Мұның пулеметтен ағытқан оғын «жолбарыстың» шыбын шаққандай елер түрі жоқ.

Не істерге білмей сасқан Мәншүктің жан-жағына алақтаған көзіне оң қанатындағы тасты, бетке ұстай, қолындағы ПТР сын «жолбарысқа» безеп тұрған Ыбырайым ұшырай кетті.

— Аға!— деп қалды Мәншүк ышқынған дауыспен,— ат!

— Нені?— деді Ыбырайым жымия қарап.

— «Неніңіз» қалай?— деді Мәншүк, бұл жөнсіз жымиюды жек көрген пішінмен — «жолбарысты»!

— Өз аңдарыңды сонарла. Менде жұмысың болмасын.

Танк тіпті таянып қалды. Оның пулеметтерінен бүріккен оқтары, Мәншүкті тастың ығына еріксіз бұқтырды. Ол бұға беріп Ыбырайымға қараса, манағы қалпында әлі тұр! Шыдамы шыңдалып біткен Мәншүк тағы да «аға!» дейін деп еді, кескініне көзі түскенде аузын алақанымен баса қойды: жобасы ұқсағаны болмаса, бұл Ыбырайым бұрынғы көріп жүрген Ыбырайымы емес, бұның бұрынғы күлкішіл жұмсақ, майда кескінінің еті көзір түйір-түйір боп бұлшықтанып, толқынды судың бетіндей қимылдап кеткен; бұрынғы қара сұр келбеті күреңденіп лаулап жанған жалынның түсіне көшкен; бұрынғы шүңіректеу көзі қазір сыртына теуіп, жауға атылатын минадай сүйрие қалған; қырыстана тыжырынған бет етімен бірге кейін қарай керілген өріндерінің арасында пулемет лентасындағы оқтай тізілген жалпақ, ұзын, сиректеу ақ тістерінен тасты тасқа үйкегендей шықыр естіледі; түбі батыңқылау, тұмсығы көтеріңкілеу шолақ мұрнының кең танауы, дауылға ұшқан қаршығаның қанатындай желпілдейді; бұрынғыдан әлденеше рет зор сияқтаған денесі қабанға ұмтылғалы жатқан жолбарыстай бұл кің-бүлкің етеді.

¹ «КВ» — «Клим Ворошилов» — танктың аты.

Ыбырайымның бұл бейнесіне сүйсініп кеткен Мәншүктің бойын бүре басып тұрған хауіп, енді сергіп кетті.

«Шым болаттан құйылған мылқау «жолбарыс» пен адамның жолбарысы жекпе-жек кездесті,— деп ойлады Мәншүк,— екеуінің қайсысы алар екен!»

Әжесі айтатын бір ертегіде «жолбарыс пен айдаһар арбасып тұр екен, сол жағдайда кез болған бір батыр, арты не болуын күтіп тұрып қапыда жөтеліп қапты, сол дыбыстан сескеніп жолбарыс жалт қарағанда, айдаһар оны орап алып сығып тастапты», дейтін кеңес есінде жүретін Мәншүк, «қапыда кетіретмін» деген оймен, Ыбырайымға көз қиығымен ғана қарап, демін деппен ақырын алды.

«Ерден ердің хауіі бар» дегендей, алдында ажал күткенін сезді ме әлде, деңкиген тасты кедергі көрді ме,— Мәншүк ықтаған тасқа төрт-бес қана адымдай жер қалғанда, мылқау «жолбарыс» сол жаққа қарай жалт бере бұрылды. Сол секундте Ыбырайымның мылтығынан гүрс ете түскен дауыс естілгенде, «жолбарыстың» арт жағынан жалын аралас қарақошқыл түтін будақтала бұрқ ете қалды. Бұл оның күйі ме, әлде солай түтіндене қалатын бірдемесі бар ма — оншасын Мәншүк аңдамады.

«Жолбарыстан» будақтала бұрқыраған жалын мен түтіннің арасынан киімдері лаулап жанған фрицтер¹ жанталаса шығып қашқанда:

— Ат! — деген дауыс сап ете қалды Мәншүктің құлағына. Әлгі дауыстың екпінімен, қолы пулеметті ұстай алған Мәншүк, кім екен деп қараса,— Ыбырайым!.. Бұл әлгінде көрген Ыбырайым емес, бұрынғы өзі білетін жайдары кескінді Ыбырайым.

— Ат! — деді тағы да Ыбырайым, дағдылы сыпайы даусымен.

Жалын жамыла «жолбарыстан» қашқан фрицтерді көздей Мәншүк пулеметтің замогін басып қап еді, денесі дірілдеген пулемет сапылдап сөйлей жөнелді. Оның сөзі «неміс оккупанттарына өлім!». Осы сөзді Мәншүкке Ыбырайым да айтты. Бірақ Мәншүк бұл сөздің пулеметтікі, я Ыбырайымдікі екенін ажырата алмады.

¹ Немістер.

Ыбырайымның оғынан ба, басқанікінен бе, «жол-барыстың» үйіріндегі өзге танктер де бұрқырап өртене бастады. Өртенбегендері өрт келе жатқанда ысылдай бытырай қашқан ордалы жыландай жапа-тармағай жалт беріп, қақ жарыла екі бүйірге қарай беттеді. Осы кезде Мәншүктің пулеметінен бүркілген оқтан ба, басқа серіктерінің оғынан ба, жаудың шұбырған жаяулары танктерден бөлініп қалды.

КП¹-ден қарағанда да, шабуыл я шегіну кездерінде де Мәншүк жаудың талай жусап қырылғанын көрген еді, бірақ, нақ осы жолғыдай оталғанын ол көрген емес, сол сияқты, жаудың талай шабуылын көре жүре, нақ осы жолғыдай жосықсыз жапырлап ұмтылғанын да көрген емес. Бұл жолы алдыңғы ұмтылушылары жусап жығылып жатса, артқы жақтан жапа-тармағай жүгірушілер үдеді де отырды.

Жауды қырудың қызығына түсіп оқталған ленталарды шетінен суырып ала берген Мәншүк, қасына қатар қойған жәшікке қолын сұғып еді, бұдырмақ оқтардың орнынан теп-тегіс тақтай білінді. «Мұнысы қалай!» деген хауіппен, әлі де бетін бұрмай, қолымен жәшіктің ішін шарлай сипап еді, майда тақтайдан басқа түк сезілмеді: жер бауырлап жыбырлай жүгірісіп келе жатқан жаудан көзін бұра алмаған Мәншүк, жәшікті ернеуінен ұстай алдына көтеріп ап қараса, ішінде дөнеңе жоқ, артына қараса, өрімнің таспаларындай шұбатыла жатқан бос ленталар. Айналасына құлақ түрсе, алыстан естілген тарсылдар болмаса, нақ осы тар қылыда біздің жақтан атылған мылтық даусы естілмейді. Шамасы бұл жарты аралда ол жалғыз қалған сияқты... Жаудың ентелеуі басым, және жау жақ бұйраттан осы биікке төккен ұлылы-кішілі құралдардан жауған жуанды-жіңішкелі оқтардың нөсері әлі толастар емес.

Жұлқына ұмтылып келе жатқан жау мың ба, миллион ба, кім білсін — әйтеуір құжынаған құмырсқадай сансыз екенін көрген Мәншүк, оқ таусылғанда қобалжыған жүрегін тез қалпына түсіріп, дірілдеген денесін тез жинай қойды. «Бұл арада бүкіл кеңес армиясы өзіммін, деген тақаппарлық ой кеп кетті оған, — егер мен осалдық көрсетіп жеңілсем, армияға сенген ел маған не айтады, мен оларға не айтам?» Бұл сұрау тірі өзімді түгіл, әлі аруағымды да қара жүзді қылмай ма?

¹ Командный пункт — команда беретін орын.

Қара жүзбен бүгінгі замандастарым түгіл, ертеңгі ұрпаққа, тарихқа не бетіммен қараймын?..»

Мана жер бауырлап жылжыған жау, алдыңғы биіктен бүріккен оқ басылған соң шуласып тұра жүгірісті. Өлмей беріспеуге бекінген, бірақ жаумен жұлқысуға өз маңында оқ жоғын білген Мәншүк, «ендігі оқ қалса оң жақ қатардағы пулеметтің қасында болар» деген оймен еңбектей жүгірді.

Ол пулемет те Мәншүктің пулеметінен он, он бес метрдей жерде еді, екі ара панасыз жазық. Жауған оқтан қорғанған Мәншүк жандәрмен дегенде ұмтылған тасына жете беріп еді, көздеп атты ма, я қаңғырып кеп түсті ме, бір мина аяқ жағынан жарқ етіп кеп түсіп, шатырлай кеп жарылғанда денесі аударылып түсті. Бұрқыраған шаңның арасында ұйпа-тұйпа бола қалған Мәншүк, мина денесінің қай жерін жараласа да ауыр жаралағанын сезді, өйткені, қай тамыры қырқылса да, жүрегін тартып әкетіп барады...

Сонда да есінен танбаған Мәншүк, жалма-жан тұра берді де, қираң ете құлады. Тағы ұмтылып еді, тағы құлады.

«Апырау, не болған маған!» деген оймен ауырған аяғын ашып көрссе, тізеден төменгі жағы былқылдап бос жатыр... Жиырылған еттен қан сорғалап ағып тұр...

Жүрегі дір ете қалған ол, жау жаққа қараса, жапырлай ұмтылған жау жақындап қапты.

Сасқан Мәншүк, жарасын байларлықтай еш нәрсе табылмаған соң, белдемшесінің оң жақ етегін дар еткізіп қақ айырды да, жаралы аяғын шымқай орап, ағытқан қайыс белбеумен тас қып байлады. Содан кейін бір тізе, екі шынтағымен жылжып пулеметке жетсе, айналасында сөреге жайған құрттай қаз-қатар тізбектеле жатқан оқтаулы ленталар.

Мәншүктің есінен жаралануы шығып кетіп, жапатармағай жақындап қалған жауға пулеметтен оқ шашып қоя берді. Жау шапқан шөптей оталып кеп түсті...

Оқиғаның ендігі егжей-тегжейін кейінгі күндердің сыбағасына сақтап, қайғылы күйдің қайырмасын ғана ойнайық.

Мәншүктің өңінде жауды қыруы, біраздан кейін түсі сияқтанды. Қызу қимылмен қансырағанын абайламаған ол, талықсып кетті де, атуын доғарды. Бірақ оның шалажансар денесінің кеудесі пулеметке асыла сүйеніп қалғанмен, заморке жабысқан қолының сау-

сақтары жазылудың орнына, жігерлейіп сығымдала түсті. Оның басында қалған батыр ойдың болмашы сарқыны, денесіне «атуды доғардым» деген хабар емес, «үдеттім» деген хабар жеткізді. Шалағайлау түс сияқты ғана ойлауға шамасы келетін оның миында «немісті қыруым үдеді» деген мақтаныш, сау кезінен анағұрлым өсіп кетті.

...Немістің қырылуы Мәншүктің есі бар кезінен үдеуі рас еді: оның талықсыған қарсаңына, жүзінші бригаданың кейінгілері де, оларға таяна ұмтылған біздің басқа әскери қосындар да жетіп, жауды жосылта отап, Изочка станциясына қарай тықсырып алып кеткен.

Шабуылмен ілгерілеген үшінші ұрғыш армияның бөлімдерін өкшелей армия қолбасшысы генерал-лейтенант Галицкий де келе жатты, қасында полковник Әбілхайыр Баймулдин.

Жиналмалы көпір арқылы машинамен өткен Галицкий, Заиванье қаласының бүйіріндегі молалы биікке шыға бергенде:.

— Кузьма Никитович! — деді Әбілхайыр Галицкийге, — немістің шабуылға әзірленген барлық күшін біздің екінші батальонның бес сағат бөгеген биігі осы.

Олар биікті деңгейлеп кеп тоқтады. Одан жоғары көтерілуге, жусап жатқан өліктер жол бермеді.

— Былайғы жағына жаяу шығайық, жолдас генерал, — деді Әбілхайыр.

— Өйтуге де болады.

Олар машинадан түсіп, өлік-өліктің арасымен қабақ шыта жүріп келе жатқанда, аржақтан автобустарын шұбатып, санитарлық батальон адамдары да жетті. Олар жаны бар жаралыларды жинай бастады.

— Жолдас генерал! — деді Галицкийге, оның артын ала келе жатқан адъютанты Качергин, кенет дауыстап қап.

— Не айтасыз? — деді генерал бұрылып.

— Ананы қараңыз!

Качергиннің қолымен нұсқаған жағына генерал қаршыға көзін қадай қараса, құндағы тасқа сүйенген пулеметте асылып біреу жатыр.

— Барайық! — деді генерал.

Олар аяқтарын жылдамдау басып, пулеметке асылғанға жетіп келді.

— Қараңыз, тірі ме, өлі ме? — деді генерал.

— Мен қарайын,— деп Әбілхайыр асылған адамды басын көтере берді де, шошынғандай қолын тартып ала беріп, тез қайта ұстай алды.

— Кузьма Никитич!— деді ол, асылған адамды тағы көтере беріп,— бұл біздің қыз!..

— Біздің?!..

— Иә біздің!..

Әбілхайыр қыздың денесін жеңіл көтергенмен, пулемет замогіне жабысқан саусағын тез жаза алмады,— қарысып қатып қапты. Мәншүктің қарысқан қолын пулемет замогінен әрең босатып алған Әбілхайыр, денесін көтеріп кұшағына алғанда, генерал да тани кетіп,— «Мәншүк Мәметова!» деп қалды.

Мәншүк ышқынды да көзін ашты.

— Тірі!— деді Әбілхайыр қуанып кетіп,— жолдас Качергин жүгір врачқа!..

Качергин жүгіріп кетті.

Әбілхайыр кұшағына алып отыра кеткен Мәншүк, тек, ара-тұра кірпігін ғана қақпаса, Галицкийдің ешбір сұрауына жауап бере алған жоқ. Сөйтіп отырып, олар батыр қыздың жантәслім қылғанын сезбей де қалды...

Мәншүктің бүгін қандай ерлік көрсеткенін, генерал Галицкийге, сол араға келе қалған капитан Ушаков баяндап берді. Батыр қыздың ерлік істеріне сүйсінген генерал, жерге жатқызған оның жансыз денесінің қасында қайғылы кескінмен бөрікін алып аз тұрды да, Баймулдин мен Ушаковқа:

— Аянышты қаза!— деді бір кезде, — сонымен қатар қуанышты,— отанымыздың тарихына тағы да бір батыр қызының аты алтынмен жазылатын болды. Бұл қызды біз «Совет Одағының Батыры» атағына ұсынамыз.

— Олай ұсынарлық еңбегі бар!— десті Баймулдин мен Ушаков.

— Бұл біздің батыр қыз!— деді Галицкий!..

Апрель, 1944 ж.

ЕКІ КҮН

1

Қарны қабақтай, бұты таяқтай, жілігінің жігін, қабырғасының қатарын сыртынан санап алатын топырыш торы, оған белден жеккен екі доңғалақты — «қазақ арба». Аттың арқасындағы жалба-жұлба желқомда жапырайып біреу отыр, арбаның арысын бойлай біреу көсіліп жатыр. Аспанды қоршаған қою қара бұйра бұлт. Бұлттың демін ішіне тарта қоюына қарағанда, не сұрапыл дауыл, не нөсер жауын болатын сияқты.

Артқы аяқтары мен алдыңғы аяқтары шалысқан топырыш торы, екі аттап, бір сүрінеді; оның сүйегі негізінде пысық жылқы. Сондықтан сүріне бере, «бұным не?» деп намыстанғандай, оңалуға аяқтарының әлі келмеген кезде, тұмсығын да аяқ орнына жұмсап, күшті мойнына сала, басымен жерді тірей созыла түрегеледі.

Өз денесін өзі көтеруге арпалысқан топырыш торы сүріну-қабынумен әбден қалжырады. Құлағының ұшынан қара бақайына шейін құйылған тер — оның бойдағы аз ғана әлін одан жаман тауысты. Оның жүрегі желді күнге жапырақтай дірілдеп, өкпесі көріктей көмпиіп, танауы делдең-делдең етті. Сол күйі топырыш торы жамбастай сылқ етіп құлап еді, сереңдеген төрт аяғын қайтып бауырына жинай алмады.

— Далабай! — деді аттың арқасына жапырайып мінген бала жігіт, қазақ арбада қисайып жатқанға — мына жамандатқыр, қолқа-құрт болып, қасқыр жеп арам өлгір, тұра алмауға айналды, албасты басты итті!

— Мен не шара істейін, — деген сөзді Далабай ыңырсып зорға айтты.

— Азырақ оттатып, демін алдырып, содан кейін жылжымыз ба, қайтеміз?

— Сөйтпегенде амал қанша.

Бала жігіт топырыш торының белін шешіп, арбадан босатып «шу-шу!» деп еді, талықсыған ат тырп етпеді. Жігіт күйгелектеу еді:

— Мына қара басқыр енді өз денесін өзі көтере алмағаны ма? Қап, құлағыңды... ай, сені біржолата талдырайын!

— Байтас! — деді бала жігітке Далабай, оның аяғы резеңке топты тепкендей топырыш торының қампай-

ған қарнына томп-томп тигенде,— обал ғой, теппе малды! Күшті сарқылған ғой, әйтпесе аянып жатыр деймісін, еті барда пысық-ақ жылқы еді ғой...

Атты тұрғыза алмайтынына көзі жеткен Байтас, тізгінін басына түріп, Далабайдың қасына келді. Ат жолдан шыға жығылған еді, мезгіл көктем, жердің көдесі көктеп көтеріліп қалған. Аз уақыт тыныстаған аттың мұрнын, иек астындағы жасыл көденің жұпар иісі қытықтап, ат денесін қозғамастан, көдені түбінен өткір күрек тісімен қыркып ап көпіршіте шайнай бастады.

— Далабай, қалайсың? Бойың қалай?— деді Байтас.

— Сол қалпы. Қайта денемнің қызуы үдей түскен сияқты,— деді Далабай демін ентіге алып,— қаталап шөлдеп барам, әттең бір сусын!..

— Арба да соғып тастады білем өзінді; жол жайсыз екен, тілеуі кесілгір, тым болмаса бос тұрған тарантас арбасын да бермеді ғой, ол жайлырақ болар ма еді, қайтер еді? Мына қазақ арба құрғырдың қиқулаған даусы да құлағыңды керең қылған шығар.

Далабай жауап бере қоймады. Онда көп кеңесер дәрмен де жоқ еді.

Далабай кедей жігіт. Етінің тірлігімен ол кедей болса да ерте үйленген. Оның үйінде әйелі, үйелмелі-сүйелмелі арасы жасқа толмайтын үш ұлы бар. Оның отауындағы аяқты мал: бір ат, бір лақты ешкі. Осындай шаруасы шағын болғасын сол жылғы көктемде қазақтың бір байына егін салысуға жалданды. Соқа соңына он шақты күн түскеннен кейін ол кенеттен калпақтай түсіп ауырды да жұмысқа жарамады. Далабайды үйіне апарып тастауға байдың «қолы тимеді». Байдың асқа тіккен құрым үйінің босағасында ол ыңырысып екі-үш күн жатты. Байтастың әкесі Далабаймен бөле еді. Байдың жаны ашымайтынын көрген ол:

— Шырағым,— деді Байтасқа,— атыңмен мені үйіме апарып сал.

Байтас «атым көтерем» деп күңкілдеп еді, әкесі ұрысты:

— Не оттап отырсың, ат адамнан қымбат па? Болдырса жолшыбай шалдырып, амалдап жетерсіңдер, сөзді қой, апар!..

Далабайдың қасында арбаға сүйеніп тұрып Байтас әкесін іпгінен кінәлады, «мен осылай боларын біліп едім — деді ол өзіне-өзі — айтқаным келді!».

Арбаға сүйеніп тым-тырыс тұрған Байтастың да, арба үстінде ыңкылдаған Далабайдың да көңілін шаңшұң дауыс бөлді:

— Қос тігілді, неде болса көріп алдық.

— Бар көлікті, бар адамды жинап тез бару керек.

— Қарамызды көрсе өзі де жолай қояр ма екен?

— Жолап көрсін,... бәрібір өлім!..

Шулағандар шоғырланып келіп қалды.

— Мынау жолда жатқан кім? — деді шулағанның біреуі, Далабай жатқан арбаның қасына жақындағанда.

— Біз, — деді Байтас — өздерің кім?

«Бізің» кім? — деді екі-үш дауыс.

— Немене, кісің жоғалып па еді, сонша шұқшыып, — деді ызалы Байтас.

— Мынау қалай-қалай сөйлейді? Қисық неме ғой өзі, кері басқан.

— Қисық болсам, тезге сап түзетейін деп пе едіңдер?

— Түзетсек түзетеміз.

— Оңай болмас!..

Сөз жанжалға айналып бара жатқан соң Далабай дыбыс берді, шулағандар өз аулының кісісі екенін ол таныды. Шулағандар да Далабайды тани кетті.

— Қабанбайдан егіндік жерді сұрай-сұрай жағымыз талғансын, бүгін тіршілік қып келеміз, тобыр кедей боп, — деді шулағанның біреуі — қосты құйқасы қалың жердің біреуіне апарып тіктік, басында кісі қалды, өзіміз ауылдағы қалған күшті жинап әкелгелі бара жатырмыз.

Далабайдың түнделетіп келе жатқан мәнісін олар естіген соң, Байтастың аты болдырғанын білген соң:

— Пар өгізге жеккен ридуан бар, — деді олар Далабайға, — үстінде қорабы бар, ішіне шөп салған — жұмсақ, соған мін.

Байтастан рұқсат ап, алғыс айтып Далабай өгізге жеккен ридуанға мінді.

— Екі өгіз кімдікі? — деп сұрады ол жолда, өз аулында үлкен өгіз жоғын ойлап.

— Жай, дұспан көзі ғып, серпе сөйлеп жатқанымыз емес пе, — деді ауылдасы, — екі өгіз қайдан келсін, жаңадан үйреткен екі құнаншықпа!..

— Біздің кер ат көтеремнен торалды ма? — деп сұрады Далабай.

— Қайдан торала қойсын, көкке аузы жаңа тиді, оның үстіне, «жығылғанға жұдырық» деп, төккен тезек арасына үйелеп қалып, өлгелі жатқан жерінен зорға аман алып қалдық. Талпына-талпына сілесі қатып соқтығып қапты. Содан бері үйіңнің қасында жатады, әйелің көк шөпті алдына жұлып тастайды.

— Қап, ептеп-септеп егінге жарай ма деп ем, ол болмаған екен ғой, — деп кейіді Далабай.

— Біз де ренжідік, — деді ауылдастары — үй саны көп, көлігі құрғыр жоқ. Қабанбайдың жеріне көзді жұмып қол салып отырмыз, бірақ сол жерді аздап болса да, үй басы бір десетинадан болса да жыртып шығуға жарайтын көлік барлық ауылда жоқ. Бір-бір сауын сиырды жекпесек.

Таң бозара бастады. Екі құнаншықпа өгізге жеккен ридуанды жаяулы-жалпылы қоршаған бір топ адам Далабай үйінің алдына келіп тоқтады. Далабайдың әйелі Күнімжан ол кезде үй қасындағы көтерем аттың маңында еді.

— Ат бүгін оттамай жатыр, өліп қала ма деп күзетіп отырмын, — деді ол.

Сырқат қорғасындай ауырлатқан Далабайдың денесі, «ат өлер білем» деген сөзге сергіп кетті.

— Не дейсін?! — деді ол тұра кеп. Біреулер Күнімжанға Далабайдың сырқаттанып келгенін айтты.

— Жасаған-ай, бақтай көр, үйге ұшықтап кіргізе көріңдер, — деді шошынған Күнімжан. Әркімдердің сүйемелдеуімен арбадан түскен Далабай атының қасына барса, төрт аяғы серейіп сұлап жатыр екен. «Мұнысы қалай!» деп ол сезіктеніп, аттың танауына саусағын салып көріп еді — сұп-суық.

— Өліп қапты, — деді Далабай ауыр күрсініп, қара құрым үйіне арқасын сүйей отыра кетіп.

Осы кезде оның тұла бойына жайылған уайым ұытын еліктегендей, көктегі қара бұйра бұлт сапырыла жөнеліп, тымық ауаны желдетіп кеп кетті.

— Дауыл!.. Үй бастырыңдар!... — десті жұрт шулап.

Лезде сұрапыл дауыл ышқына кеп соқты. Арқа сүйенген Далабайдың құрым үйінің уығы мен керегесі солқ-солқ етті. Далабай жалма-жан тұра кеп әйелі үйінің сыртқы бауларын байлағанда, үйге кіріп, шаңырақтың екі желбауын шешіп ап, безгек болған кісідей дірілдеген үйді мықшия төмен басты.

...Екпіндей соққан дауыл үйшіктей үйді шыдатпа-

ды. Сыртқы жақ кереге қаңылтырдай майысып ішке сұғылықырап келді де, үй Далабайдың басынан аса төңкеріліп кеп түсті.

— Ойбай, қу шұнақ құдай-ай, енді қайда барайын?!— деген жан даусы шықты Күнімжанның.

— Мен мұнда,— деді отыра кеткен Далабай әлсіз дауыспен. Оның қасынан ұяларын дауыл бұзған балапандай шулаған екі-үш баласының даусы шықты. Ол жалма-жан құрақ көрпемен балаларын қоршап қойды. Бұл, 1917 жылдың бірінші май күні еді.

2

Далада дабырлаған дауыстан Күнімжан оянып кетті. Олар жатқан күймелі арбаның есігі жабық еді. Есіктің жақтауынан түскен болмашы сәулеге күйме іші күңгірттеу жарық. Күнімжан көрпесінің бір жақ бұрышын ақырын түріп, сытылып шықты да, тұра кеп есіктің күршегін ағытып, ептеп сығырайтып ашты. Ол далаға қараса, таң бозамықтанып келеді екен. Далада ерсілі-қарсылы сапырылысқан кісі.

— Уоу, Злиқа мен Жүсіптер, сонша көп ұйқтағандарың не?— деді Далабайға құрдас бір колхозшы күйме алдынан өте беріп, Күнімжанды көзі шалып қап.— Пай-пай қызуларың сөнбейді-ау сендердің!.. Кәрі мұндар, өзің де бүгін хордың қызы секілдене қалған екесің...

Құрдасының арғы айтар сөзін жобалаған Күнімжан, сырмінез болған дағдылы қалжыңына тізгін беріп, ұттырмайын деп еді, аржағынан екінші ұлы — Тайқошқар кеп қалды; ол — жиырма бірге шыққан алпамсадай жігіт, ударник. Баласынан ұялған Күнімжан есікті жаба қойды.

Күнімжан Далабайды «ұйқтап жатырға» жорып қасына келді де, кіршіксіз ақ зонтпен астарлаған көк сәтен тысты көрпемен қымтады. Далабай Күнімжаннан бұрын оянған еді. Күнде құлқын сәріден қылқылдап, егіншілерге маза бермейтін оның бұлай бейқам жату — бүгін бірінші май мейрамы, мейрамды тойлайтын комиссияда ол жоқ, сондықтан бүгін емін-еркін бір ұйқтамақ-та. Осы ниетпен ол қалғып та, шуға елегізіп те селсоқ жатыр.

Далабай бастық болған колхоздың аты Ленин. Оған іргелес колхоз «Октябрь». Бұлар бірін-бірі бірінші

майға қонаққа шақырған. Ленинде құлынды бие 95, құлынын байлағаны—40; «Октябрьде»—68, байланғаны—40. Майдың көкмайса шөбін жеп, сүмесі дерткен биелердің сүтіне инеген қара сабалар аузы-мұрынынан шығып, шүпілдеп, ірк-ірк етеді. Комиссиядан Күнімжанға тиген сыбаға осы қымызды тойшыларға қандыра үлестіру.

Қалғыған Далабайды Күнімжан аздап кейін оятты. Олар бірін бірі еркелетіп, жастары елу, елу бесте болса да «кемпір» «шал» деп атайтын еді.

— Шал, ә, шал,— деді Күнімжан.

— Уә, не болды, кемпір,— деді Далабай.

— Кісі келді.

— Кім?

— «Октябрь» колхозының бастығы — Байтас.

Далабай киініп далаға шықса, көктің күншығыс жақ жиегі тотының қанатындай құлпырып күн шығуға жақындап қалған екен.

— Иә, егін-жайларың қалай?— деп сұрады Далабай Байтастан.

— Планымыз —800, орындағанымыз —564. Сендер ше?

— 900 ден 585.

— Былтыр бәйгені сендер алып көшпелі қызыл ту мен «М—1» ге ие болып едіңіздер, биыл аманшылық болса бәйге біздікі шығар.

— «Сүт көп, көмір аз» асықпайық.

— Ойын ғой,— деді Байтас — әйткенмен былтыр егінді кеш сеуіп, кеш соқты демесе, еңбеккүніне Ленин де 4 килодан алды, біз де 5 тен алдық.

— Биыл да жауын көп. Партияның XVIII съезі тапсырмасын орындауға сенім мол.

Байтас Далабайға той туралы сөзін айта бергенде, көздеріне ауылдан келе жатқан «М—1» шалына кетті. «Парторг — Баянов» деді Далабай.

Машина келгенше Байтас — Амантайды сұрады. Амантай — Далабайдың тұла бойы тұңғышы. Жасы биыл 23 те. 17 жасында ол орта мектепті бітіріп, Алматы қаласындағы ВУЗ дың біреуіне түсті. Сонда оқып жүргенде 1938 жылдың басында әскерлікке алынып, Қиыр-Шығысқа кетті. Өткен жазда болған Хасан көлінің оқиғасынан кейін оның бір жолдасы «Амантай ауыр жараланды, лазаретте екі ай жатып, тәуірлеу боп, түгел айығуға Кавказдағы курортқа кетті» деп жазды.

Содан Амантай әлі срапқан жоқ, тек «аманмын, сауығып, келем» деген ара-тұра хаттар ғана бар.

Осы кеңесті Далабай Байтасқа айтып тұрғанда, автомобиль қастарына келіп, әскерше киінген денелі, бір көркем жігіт көтеріле берді. Ол жігіт автомобильдің есігін ашып жерге түскенде Күнімжан да, Далабай да құшағын жая ұмтылды.

Күнімжан жігітті Далабайдан бұрын құшақтады. Сол кезде жерді жиектеп алтын нұрын айнала бүркіп күн де шығып келе жатыр еді. Далабайға жігіттің Күнімжанның иығынан асқан маңдайы сол шыққан күндей жарқырап кетті, ол кең маңайдан құшырлана сүйді.

«Амантай жараланды» деген сөзді естігенде, жамандық шақырмайыншы дед Күнімжан көзіне жас алмауға ант еткен еді. Қазір баласын бауырына басқанда оның денесі қорғасындай балқып, көз жасы тасқындап ақ тұр, бірақ түскен ант толқыған жасты жарқабақ тастай бетке қағып, кейін ытқытып шегеріп жатыр.

Далабай өзіне ондай антты айтып көрген емес. Сондықтан шыққан күннің алтын сәулесіне себелеген бұйра бұлттың маржан тамшысындай оның көз жасы күн нұрына шағылып домалап-домалап кетеді.

— Уоу қойсаңдаршы, бала жалғыз сендердікі ме? Болмаса дүйім жұрттікі ме? Егер жұрт баласы болса, мына бізге де амандасуға босатсаңдаршы! — деген сөзді сол араға түгел жиналған тойшылардың әрқайсысы-ақ айтты.

Хасан көлінің оқиғасы — ел арасында ертегі. Елдің естуінше бұрын-соңды болған соғыста мұндай әдіс-айла, қайрат-жігер жұмсалып көрген емес. Бұл соғыс Советтер Союзын да, оның батыр ұлдарын да жер жүзіне тегіс әйгілеген. Сондықтан Амантаймен қысқа амандасқан жұрттың ынтасы соғыс кеңесін естуге кетті.

— Шырағым, — деді әркімдер Амантайға, — аман көру арманымыз еді, көрдік, шүкіршілік! Ал, енді сен кешегі ішінде өзін болған, жер жүзіне еліміздің батырлық атын жайған оқиғаны бізге баяндашы!

Амантай күлімсіреп кеңеске кірісті... Бұл 1939 жылдың бірінші майы еді.

Май, 1939 ж.

«КЕР» ЗАМАН

1

— Қайынаға, салығыңызды кешіктіріп кеттіңіз, неге төлемейсіз? — деп қайқы мұрындау келген, денелі, томпақ көз, жұқа ерін, суық шарпыған беті қара қожа-лақтаныңқыраған, басында түбіт шәлісі, аяғында саптама етігі, қолында тері биялайы бар, үстінде сеңсеңмен тыстаған сары тоны бар Ұлбосын, дәреттен келе жатқан Кәдірбай хажының алдынан кескестей берді.

Шалбарының бауын екшей байлап, аяғымен жерді тебініп, қысықтау келген қиғаш көзін Ұлбосынға алай-та қарады да:

— Қайдағы салық? — деді хажы.

— Білмейсіз бе, қандай салық төлейтініңізді, — деді Ұлбосын, даусын көтере сөйлеп.

— Нені білейін! — деп хажы бір уыс көдедей шоқталып біткен ұзын қасын көзіне түсіріп, қалың қабағын тыржитты.

— Білмесеңіз айтайын: бір ауылнайдың имамы боласыз ғой. Зекет-ғұшырдан, жаназа шығарғаннан, тағы сондай табысыңыздан 350 сом, салған егін, жылқы, сиыр, қойыңыздың салығы 86 сом. Патент алмай сауда қылғаныңыз үшін 61 сом, барлығы 607 сом.

— Келін, осы сенің-ақ маған құтың түсті-ау жарқыным. Бір жылғы табысымның бас-аяғы 100 сомға зорға толады. Әнеугүні пінәтделге осы мәнімді айтып арыз бергем. Одан жауап алмай төлемеймін. Егінді жөнді салғам жоқ. Бір-екі десетина сепкен болып едім, шықпай қалды. Сауда қылғанымды кім көрген екен? — деп хажы аппақ сақалын қолымен тарап кейіді.

— Келіндік жолы өзіне басқа. Мен өтірік айтпаймын. Табысым 100 сомға жетпейді деп жалған сөйлемейсіз. Пітірге жан басына 3 қадақ бидайдан, 612 кісіден 46 пұт астық алдыңыз, ол бір жарым сомнан 69 сом. 218 үй құрбан шалды, оның 210-ы қой сойып, терісін сізге тапсырды да, сіз 3 сомнан сатып 630 сом алдыңыз, 8 үй сиыр сойып еді, олардың терісінен 80 сом алдыңыз. Бәрі 710 сом. 13 кісі өлді, ат алғаныңыз бар, сиыр алғаныңыз бар, лақты ешкі, қозылы қой алғаныңыз бар, бас-аяғын есептегенде 324 сом. Жұрт егінін соққан кезде қабыңызды шанаңызға салып жүріп, ұшырға берген бидайды неше рет тиеп қайттыңыз,

одан 250 сомдай табысыңыз бар. Одан басқа балаға ат қою, дін жолымен неке оқу, ауырған-сырқағанды үш-кіру-түшкіруден де табысыңыз бар, осының бәрін есептегенде сізге 350 сом салық түседі. Патентсіз сауда қылмадым деп басқаға айтыңыз. Станциядан 14 бұлғары, 20 кірпіш шай, жүз шақты кез кездеме әкеліп сатқаныңызды көзіммен көрдім. Егініңізді соққанда ішінде болдым, 412 пұт алған жоқсыз ба?

Бұл сөздерге айтар дауы болмай қалған хажы, іштей жеңілгенін сездіргісі келмегендей:

— Ендеше білгеніңді қыл!— деп үйіне қарай жөнеле берді.

— Жоқ, қайнаға, мен ойнап тұрған жоқпын. Үкімет ойыңды көтермейді. Салығыңызды тез төлеңіз, арты қолайлы болмай жүрер,— деп Ұлбосын хажыны тағы да алдынан бөгеп тоқтатты.

— Әй, келін, сен өзің мені сабайсың ба? Неге шаңқылдайсың, нысапсыз?— деп хажы Ұлбосынның бетіне ажырая қалды.

— Өдеп пен нысапта жұмысыңыз болмасын. Қайсымыз нысапсыз екенімізді көре жатармыз, мен сізге жалынбаймын. Төлейсіз бе, жоқ па, соны ғана айтыңыз?— деп Ұлбосын хажыға қадала қалды.

— Апырай, бетіме ажыраймашы жарықтығым, жүзіңнен иманың қашқан екен!— деп хажы бетін теріс бұрды.

Аржағынан маң-маң басып, күндігін шалқасынан тастап, иығына бикасап күпісін жамылып, бет-аузы табақтай, ақ сары бәйбіше шықты.

— Мына қатын не деп тұр?— деді ол Ұлбосынға мұрнын шүйіре қарап.

Хажы үндемей күйбеңдеді.

— Уай, сен не қыл деп тұрсын?— деді ол кердеңдей баса, Ұлбосынға жақындап.

— Беретін налоктеріңді төле деп тұрмын.

— Әй... сен қатын құтырма,— деді бәйбіше аш күшіктей шаңқылдап.— Ауылнай болдым деп көкіген екенсің. Адыра қал, адыра қалғыр!.. Зады оңбаған неменің, қарашы, хажының бетінен алуын!..

— Жеңеше, аптықпа, сен!— деді Ұлбосын тайсалмай,— Шашынан жұлып сабайтын, мен сенің күндесің Батика емеспін.

— (Ернін шығарып.) Пай-пай, бетің жып-жылтыр көпір, сенен жақсылық шықпас. Дәмімнен садаға кет.

Дәмім ұрғыр, ұмытқан екенсің, аш күнінде жүрегінді жалғаған асымды!— деді бәйбіше қаймыққан кескінмен.

Ұмытқам жоқ. Неге ұмытайын. Бес жыл сиырынды сауып, отыңмен кіріп, күліңмен шыққанда үстіме бүтін көйлек те әнермей қуып жібергенсің. Жалғыз тайыншамды хажы мекеге баратын жылы ауылнай болып жүріп раматқа алған. Байым арбаңнан құлап мертігіп жатқанда бір езім күрт та бермегенсің. Тезегімді соғыса қоймадың деп, мына хажы баламның жаназасына еңбеген. Бас жібімді ұрладың деп жала жауып, әркімнен сұрастырып алып ескен жалғыз ала арқанымды тартып алып, сұрап келгенімде таяқпен періп калып көзімді шығара жаздағансың. Ия, ұмытқам жоқ... Бірін де ұмытқам жоқ.

Қырықпа қойдың терісінен істеген жаман тымағын баса киіп, қой жүн жамау күпісінің жеңі шұбатылып, жабағының жалындай сақалы ұйысып Ұлбосынның күйеуі Қарақұл келді.

— Әй, жаман сасық неме, мына катыныңды алып кетші, үргізбей!— деп бәйбіше өршеленіп еді:

Қарақұл төмен қарады да үндемеді.

— Мен сендермен ұрсысып тұра алмаймын,— деді Ұлбосын,— баяғы кегімді алайын деп тұрғаным жоқ, қазынаның, үкіметтің ісін орындағалы жүрмін...

— Ия, осы ел сен болмасаң өлетін еді. «Қатын билеген ел азады» дейтін еді әткем, ендігі күніміз саған қалса, адыра қалсын ол күн,— деп бәйбіше өршелене түсті.

— Қатын билемек түгіл, ретті жерде көзіңді желкеңнен шығарар,— деді Ұлболсын.

Хажы сақалын сипап «астапыралдадан» басқаны айтқан жоқ.

— Аруақ атар!— деді бәйбіше екіленіп.

— Оны кезінде көрерміз...

— Апырай, мынау доңыз екен ғой. Аруақтан да қорықпады ғой садағасы кеткір күң!.. Жаның зәндемге кетсін сенің!

— Зәндем-сәндемінді де, күштеріңді де көрерміз. Мықты боп, салықтарыңды бермей отыра қойыңдар. Мұны азсынсаңдар бұдан да зорын көрерсіңдер,— деп Ұлбосын жөнеле берді. Бәйбіше құманын жерге қойды да артынан қар шашты. Хажы жалтақтап бірдеме де-

йін деді де, бәйбішеден бата алмаған кісідей күмілжіп, қақырынып қораға кірді.

2

Терезеден қарды сықырлатып, маңдайына қызыл таққан, келдарында мылтықтары бар үш кісі өте бергенде хажы «сұбқаналда-ай, мыналардың кім?» деп қуқылдана қалды.

— Қаңғырған қызметкерлердің бірі шығар. Ұрлығың бар ма еді? Сен-ақ қопаңдай береді екенсің,— деп бәйбіше ұрсып тастады.

— Қайдан білейін, қатын, заман жаман ғой,— деп хажы мыңқылдағанша болған жоқ, үйге мылтық, қылышын саудырлатып, арықтау, орта бойлы, талдырмаш, собалақ мұрын, қой көз, қатқан қара жігіт кіріп келді. Хажының жүрегі зырқ етті.

— Кәдірбай хажынікі осы ма?— деді жігіт.

— Осы. Өзің қазақпысың, қарағым?

— Ия, қазақпын. Хажы қайсыныңсың?

Үйде амандыққа келіп жатқан құдасы Сәлімбай «мен деп ұйғарар» деген кісіше, Кәдірбайды көзімен ишара қылғандай болды.

— Кәдірбай сіз боласыз ба?— деп мылтықты жігіт хажыға қарап еді, көзі өңіменінен өтіп кете жаздап, шыдамай теріс айналды да:

— Ия, ме-е-енмін, шырағым,— деді.

— Киініңіз!

— Астапыралда, неге?!

Үй іші үрпиісе қалды. «Бүлдірген сенсін» деген кісіше хажы бәйбішесіне алая қарап қойды.

— Не жұмыс, қарағым, жиылыс бар-ма еді?..— деп хажы жігітті сөзге жұбатайын деп еді:

— Жұмыс сол,— деді жігіт,— қазір сіздің қораны тінтеміз!

— Астапыралда, шырағым, ұрлығымыз жоқ. Құдай деген мүсәпір адамбыз...

— Киініңіз!

Қонышын ортасынан кескен байпақты шолақ етік-ті хажы аяғына мықшиып зорға киді. Нашар адам көрінгісі келіп, иығына жыртық түйе жүн күпісін жапты.

— Қарағым, мен даяр...

— Жүріңіз!..

Алдымен хажы, оның артынан Сәлімбай құда, оның артынан бәйбіше, оның артынан баласы — Әлімжан, оның артынан келіні және екі-үш бала ере шықты. Күн түс мезгілі еді. Қақпа ашық. Қораның іші жарық екен. Хажы көзін әр жерге жүгіртіп еді, ағаш сарайдың алдында бір солдат, бидай салатын сарай алдында бір солдат, шошала аузында бір солдат тұр екен. Бұларға онша саспаған хажы, құлан қораның түкпіріндегі томпиған қоқтықтың қасында Ұлбосын тұрғанын көргенде жүрегі тас тебесіне шықты. Бір минут олардың көзінен таса болғанын жұмақтай көріп:

— Ала өгіз ит шығып кеткен екен, қамай қояйын, — деп қақпадан шығуға ыңғайланған еді:

— Ұлықсат жоқ. Кейін қайтыңыз! — деп бір солдат көлденең тұра қалды.

— Келін, қашан келіп едің? — деді хажы Ұлбосынға. Онысы жағынғаны еді. Ұлбосын үндемеді. Бір құдың болғанын хажының іші сезді. Өткен түні лайықсыз бір түс көріп, жүрегі қобалжулы еді. Ішінен «бір пәле келді, құдай өзің жөн бер» деді ол.

Екі мылтықты хажыны жетектеп Ұлбосын күзетіп тұрған қоқтыққа апарып:

— Мына жерді қазір ашамыз! — деді.

— Онда не бар, қалқам! Ол төгілмей жатқан сиырдың тезегі ғой, — деді хажы.

— Жоқ, ашамыз!

Қоқтықты қопара бастағанда хажының көзі шаразынан шықты. Сиырдың үлкен жапалары қопарылғаннан кейін, астынан ақ киіздің шеті көрінді. Үстің әбден аршып болғанда шөккен түйедей аузын бүрген төрт киіз қап шықты.

— Өрттен қорқып қоя салған қоймамыз еді қарақтарым, — деді хажы.

Ішін ақтарғанда, киіздің біреуінен топталған кездеме, жиырмадан астам үлкен бұлғары, бір жәшік қағаз шай, бір жәшік кірпіш шай шықты. Екеуінен бидай шықты. Біреуінен жылқы, сиыр, қой, ешкілердің терісі шықты.

Мылтықтылар өзге жерден де сатармандық нәрселер тауып алысты. Хажы құп-қу болып «адал малым, адал малым!..» дегеннен басқа, сұраған сөзге бір ауыз жауап қайыра алған жоқ. Табылған нәрселерге күзетші қойып, бір мылтықты:

— Үйге жүріңіз!— деді хажыға. «Қолдарына бірдеме қыстырсам қайтеді?» деген ой түсті. Үйге кіргеннен кейін хажы:

— Қарағым, ет асайық, тоңып келдіңдер ғой,— деп жалпақтап еді:

— Рахмет, қазір жүреміз,— десті жолаушылар.

— Құрауыз кетесіңдер ғой. Неге асықтыңдар?— деп келе жатқанда:

— Сіз киініңіз!— деді манағы үйге бірінші кірген жігіт.

— Қарағым, қайда барам?

— Болысқа барасыз.

— Неге, қарағым?

— Қазір айтамыз.

Сол кезде, бұл үйден нелер табылуы туралы жазған протоколын бір жігіт бітірді де, көпке естірте оқып шықты.

— Осындай үкіметке қарсы ісі үшін,— деп аяқтады жігіт протоколын,— Кәдірбай Қоныспай ұлын тұтқыңға алып, тиісті сотқа табыс ету керек...

— Сіз қол қойып, мөр басып мына протоколды бекітіңіз!— десті келгендер Ұлбосынға.

Ұлбосын сыртқы тонының етегін көтеріп, пенжагінің қалтасынан мөрін шығара бергенде, хажының маңдайынан суық тер құйылып кетті. «Мына жерге қол қойыңыз» деген жігіттің нұсқаған жеріне, былтыр жаз сауатсыздар мектебінен үйренген әріптерін тізбектей, Ұлбосын протоколға қол қойды да, мөрін бір үрлеп қағазға басып қалды.

Хажыны мылтықтылар киіндіріп алып шықты. Көзінің жасы ағыл-тегіл болып:

— Сорлы-ай, көртайғанда не күйге ұшырадың?— деп бәйбіше жылап қоя берді. Хажы да теріс айналып көзін сүртті. Бәйбіше Ұлбосынға бірдеме деп бажылдайын деп еді, «сіздің жұмысыңыз болмасын» деп мылтықтының біреуі қайырып тастады.

Терлеп тоңазып тұрған аттар, шанаға аяқ тиер-тиместен ала кеп жөнелді.

Бәйбіше де жөнеле бергендердің артынан көзінің жасын домалатып:

— Кер заман, кер заман!— деп дауыс қылды.

Март, 1928 ж.

ОТТАН ҰШҚЫН¹

1

Тағылы тауынан аса соққан октябрьдің өкпек желі, жұмысшылар барағының бүйірін солқылдатып жіберді. Шіріген тақтайдан жасалған есіктің жақтаулары дауылды желге төтеп бола алмады. Есікті еріксіз ашып кірген жел, ысқырынған дыбыспен барактың ішін басына қыдырып, қаз-қатар тұрған жұмысшылар көйкесінің асты-үстін тіміскілей түгел аралап, олардың әр жерінде жылтыраған білтелі май шамдарды үрлеп сөндірді. Баракты тымық қараңғылық тұншықтыра бүркеп алды.

Бұл — күндізгі сменадан келген жұмысшылардың болмашы, нәрсіз тамақтарымен жүрегін жалғап, қойкаларына ұйқыға жатқан шағы еді. Олардың тыныштығын, түнгі сменаға баруға жиналғандар бұзды. Әлі киініп болмаған олар, жел шамды сөндірген кезде, топтала жиналып, күңкілдеген кеңеске кірісті.

— Бұл қараңғы көрде отырудың сәні жоқ, — деді Антип Лескин, көптен бергі жұмыстас досы Кемербеков Әлпейіске, тысқа шығып, — жұмысқа жеткенше қимылмен жылынайық, аяғым мына суық барактан қатып қалды...

Аяғы тоңған тағы біреулер тебіне бастап еді, қараңғыда шылпылдаған саздың дыбысы естілді.

— Мұндай жұмысқа қалай шыдауға болады, жаным-ау! — десті әркімдер ызалы үнмен.

— Менен туған баланың бәрін осы барак жұтты...

— Осы барактың сазынан, менің әйелім екі тізесінен бірдей басұр боп, төсегінде козғала алмай жатқан жоқ па?..

— Құрт аурудың ұясы емес пе, бұл барак? Талайдың өкпесін шірітіп жеген жоқ па?..

— Сонда, тамақ тойса бір-сәрі-ау!.. Аш кісіні ауру айналдырмағанда қайтушы еді?..

— Айыңа үш-ақ сом еңбекақы алсаң, тамағың қалай тояды?..

Осы күңкілдер біраздан кейін шуға айналып, шу

¹ Успен (Нілді) кен ошағында 1905 жылы болған жұмысшылар көтерілісі туралы Қазақстан Орталық архивінде сақталған документтерден алынып жазылды.

қимылға айналып, барактың іші ерсіл-қарсыл жүріс боп кетті. Қараңғыда біріне бірі соқтығып, бірінің аяғын бірі басып... дегендей, сапырылыс көбейген шақта:

— Апырау, жарық неге жақпайсыңдар біреуің?!— деді әлдекім, — сіреңке тұтатындаршы құдай үшін!..

— Қайдан аласын оны?— деді екінші, — дүкенге сіреңке түспегелі жұмадан асты.

Бұл қимыл мен бұл шуға араласпай, Федор Засыпкин мен Исхақ Қашқымбаев бір койкада қатар отыр еді.

— Сенде бар еді ғой сіреңке, — деді Федор Исхаққа, — жақсайшы, шулатпай аналарды!..

— Ақшасын төлесе жағам, — деді Исхақ қалжыңды үнмен.

— Қанша алушы ең бір сіреңкеге?— деді оның үнін таныған Әлпейіс, ұнатпаған дауыспен.

— Бір сіреңке бір тиын...

— Тез байиды екенсің онда!.. Каробкаңның елу тиын болғаны ғой ол?..

— Қымбатсынсаң жақтырма!..

— Біздің терімізді соймаған сен-ақ қалып ең енді, арзаныңды қымбатқа сатып!..

— Соны да сөз деп айтып тұрмысын?.. Мен кен ошағының басқарушысы Нельсон емеспін, жылына жетпіс мың сом ақша алатын. Мен де өзіңдей жұмысшымын...

Одан әрі, ол екеуінің жанжал сөздерін жұмысшылардың шуы бөліп кетті. Бөрінің аузындағы сөз: завод басқармасын кінәлау, сөгу, боқтау...

Әлпейіс сол кезде Исхақтан алған сіреңкені тұтатты да, сөніп қалмасын деп алақанымен қалқалап, майшамның білтесіне тигізді. Тоңазыған білтенің шырылдай от алған ұшына Засыпкин сағатын тосты да:

— Уақыт боп қапты, кеттік сменаға!— деді..

2

Ол кезде далада жынды боран бұрқырай соғып тұр еді. Сол боранға қақала-шашала, үйген күртігіне сүріне-жығыла, бараққа екі адам жақындай берді: бірі — Павел Торопкин, екіншісі — Әлімжан Байшағыров. Оларды бөгегісі келгендей, беттеріне қар лақтырған жынды жел өршелене орай түсті. Жүру аса қиын-

ға соқты. Аяқты тұсауымен ғана қанағаттанбағандай болған, жаяу келе жатқандарды қатты шапалағымен бетке осты, шекені құрсаудай қысты, өкпені қығған темірдей қарыды...

Өзара сөйлескілері келгенмен, сөйлесер сөздері де көп болғанмен, бораннан тұншыққан олар тіл қатпаса алған жоқ. Сол қалпымен келе жатып, олар қар басқан барактың төбесіне шығып кетіпті. Өйтулерін ең алғаш Әлімжан сезіп:

— Паша,— деді Торопкинге,— біз қайда шығып кеттік, аңғардың ба?

— Қайда?

— Барактың төбесіне..

— Оны қайдан білдің?

— Мына бір сарайып тұрған, біз іздеп келе жатқан барактың пешінің мұржасы!..

— Қойшы?!— деп таңданған Павел, мұржаның қасына кеп, Әлімжан сөзінің растығына көзі жетті де,— есігін қайдан табамыз мұның?— деді.

— Өне бір тұста болу керек!— деді Әлімжан, қолымен нұсқап,— Ұста, менің арт жағымнан!.. Төменге жылжып түсіп көрейік. Құлап қап жүрме!..

Сақсынған Әлімжан, сенген Павелды ала, барактың бір тұсынан омаката құлады. Екеуі де қалың, жұмсақ, күртікке күп періп кіріп кетті. Тақырға түскенде жараланып қалулары мүмкін еді.

Дес бергенде, құлаған жерлері дәл есіктің алды екен,— күртіктен шыққан Әлімжан тани кетті. Есікті сыртына қарай ашса, күртікті аршу қиынға түсер еді, ішіне қарай ашылатын болғандықтан, қалың буға орана, екеуі баракқа кіріп келді.

— Бұ кім, әй, түнделетіп жүрген?— деген дауыс шықты қаракөлеңке барактың ішінен.

— «Подрядщик емес пе екен, смена кешікті деп келіп жүрген?.. Әлде, урядник пе екен, кейбір түндерде тексеріс жасайтын?!..» деген қорқыныш кірді, өркімдердің ойына. Өзгелері осы ойларын білдіріп күбірлесе бастағанда, Антип пен Әлпейіс, келушілерге көз тігіп, үн-түнсіз сазара қалды...

Ұрейлене қараған келушілердің кім екенін, жұмысшылар олар жарығы әлсіз білтенің қасына келгенде ғана таныды. Өз жолдастарын көрген олардың қобалжыған көңілі орнына түсті.

Павелға уақыт қымбат. Ол қардың бетіне жабыс-

қан қалдығы мен еріген суын сүртті де, қойнынан суырған қағазды жарыққа тоса жазып оқи бастады. Жұмысшылар тым-тырыс боп тыңдай қалысты.

«Біз — Успендегі кен ошағының жұмысшылары, — орыстар және қазақтар, туысқандық одақ жасаймыз да, капитализммен күреске шығып, төмендегі істерді талап етеміз:

«Бізге сатылып берілетін бұйымдардың бағасы тез арада төмендеп арзандасын;

«Жұмыс сағаты сегізге түссін де, еңбекақы жиырма бес процент өссін;

«Орыс және қазақ жұмысшыларының балаларына арналып мектеп ашылсын;

«Жұмысшылардың тұрақ жайлары тез түзетілсін, аурухана салынып, дәрігерлермен қамтамасыз етілсін;

«Бұл шарттарды орындау үшін, Нельсонға бір жұмалық уақыт берілсін, егер осы мерзімде орындалмаса, орыс және қазақ жұмысшыларының жалпы көтерілісі жариялансын!..»

«Үндеу осымен аяқталды» дегендей, Павел қағаздан көзін алып, анталай қамаған жұмысшыларға қарап еді, оның ендігі айтар сөзін айтпай-ақ түсінгендей кескінмен:

— Қоямыз қолымызды! — деп бәрі ду ете түсті.

Алақандай қағазға төне қарағандардан, хат білетіндердің өздері қол қойды, білмейтіндері үшін біреулер қол қойысты, біреулер «жазаға тартса өз таңбаммен тартылайын» деп білте шамның ысына тосқан бармақтарын басты...

Засыпкин мен Қашқымбаев, үндеу қағаздың маңына жолаған жоқ. Оны аңғарған біреулер:

— Сендер неге қол қоймайсыңдар? — деп ду ете түсті.

«Кім?» дегендей, Әлімжан жарықты көтерді де, кімдер екенін таныған соң:

— Нельсонның жыртысын жыртып тұрғаны да! — деп білтені орнына қойды.

Шу үдей түсті:

— Мүмкін, шіріген жұмыртқа болғылары келген шығар!..

— Шпион емесін қайдан білдіңдер?..

— Серіктерін тиынға сататындар болады дейтін!..

— Қабырғаларын күйрету керек, онда!..

Бұл шуды Павел әрең дегенде басты.

— Тыңшы болса, бола берсін,— деді ол,— біз бұл ісімізді ешкімнен де жасырмаймыз. Талап хатымызды Нельсонға ертең қолымыздан береміз. Бұл тақсырлардың қолдарын қойса да, қоймаса да еркі...

Павел солай дегенмен, төне қараушылардың көздері тым ішіп-жеп бара жатқан соң, Федор мен Исхақ қағазға еріне жақындады да, амалсыздан қолдарын қойды...

3

Екі қолын қалтасына салған Нельсон комнатада ауыр адыммен ерсіл-қарсыл жүрді. Сәкіге төселген түкті жұмсақ кілем, ол басқан аяқтың тықылын тұншықтырып, естіртпеді. Бөлменің төбесінде үркердей шоқталып жанған люстра шамының шаңқан жарығы стол үстіне жиы жайылған әдемі ыдыстарды одан да көріктендірді. Қызыл барқыт орындықтар, кең столды, сәнді киінген қыз келіншектей қоршады. Үйде гүлдене көріктенген өсімдіктердің арасында торға қамалған шымшықтар шықылықтап ойнады. Терезе алдындағы шыны ыдысқа құйған мөлдір суда, нелер ғажап түсті балықтар жүзді...

Осынша рахаттың ішінде жүргенмен, Нельсон мазасыздануда. Ол шымшықтардың шықылдауына да, сырттағы дауылдың терезе қақпаларын сықырлатуына да ытырына қарайды, оған әлдекімдер есік-терезені қиратып кіріп жатқан сияқтанады...

Иә, ол бүгін аса тиышсыздықта!.. Не істеуге білмеген ол, біресе төс қалтасындағы алақандай алтын сағатын суырып, тілдеріне қарайды; біресе, осы бөлменің қабырғаларына айнала ілініп, май-бояумен әдемі жасалған портреттерге қарайды. Олардың ішінде П. Николай да, осы маңдағы кендерді ашушы, атақты саудагер, Рязанов та, кен ошағының кейінгі иесі — француз капиталисі — Жан Карно да, оның өкілі — фон-Штейн де бар.

Нельсон оларға сүйсіне емес, сөгіне қарайды:

— Тамаша компанияның жиынтығы!— дейді ол, кекетінді күлкімен, даусын шығарып, сағатының қақпағын сырт еткізе жауып, қалтасына қайта сап,— біз — ағылшындар орыстың ахмақ патшасын да, есепке шорқақ саудагерін де, француздың қызық құмар ка-

питалисін де алдап, бұл кен ошағын қолға түсірдік. Енді оны уыстан оңай шығара қоймаспыз!..

«Дегенмен,— деп ойлады ол, аз кідірістен кейін, өз денесін өкшесімен айналдырып жіберіп,— Карноның да еңбегін бағаламауға болмайды. Француздар мылтықты ғана жақсы атпайды, сауданы да жақсы жасай біледі. Орыс патшасы бұл даланы ағылшындарға өз қолынан сатуға қорықты,— бұдан да Индия жасайды деп хауіптенді. Карно арқылы қолымыз лекпегенде, бұл дала бізге жоқ еді!..»

Бұл ой денесін біраз салқындатқан Нельсон, тағы да қызынып, қолдарын қалталарына біресе салып, біресе алып... дегендей, жүрісін жиылатуға айналды. Соңғы күндердің оқиғалары тиышсыздандырды оны: Россия орталығында күшейген революция дауылының екпіні мұнда да жетіп жатыр, мұндағы жұмысшылар арасында да қозғалыс басталып, көтеріліс хауіп туып тұр!..

— Осындай сауатсыз, надан жұртты желіктірушілер кім болды екен?!— деп ызаланады ол..

Кеудесін кернеген ызаның уытын төккендей, алдына кез келген орындықтарды теуіп ұшырып жіберді...

Тағы да сағатын суырып, тілдерінің жалқау жүрісіне ызалана түседі ол; соғуы дұрыс па дегендей, құлағына басып тыңдайды ол. Өйтпегенде қайтсін, алтынмен жылына жетпіс мың сом жалақы алады. Тегін алуға болмайды, онша көп ақшаны. Ендеше,— қасқыр ұстаған қояндай, көтерілісті мейірімсіз тұншықтыру керек, ұйымдастырушыларды тез тауып, кен ошағынан аластау керек!..

Кім оны істейтін?.. Полиция!.. Одан басқа ешкім де жоқ мұнда, көтерілісті баса алатын!.. Мүмкін, бұл рольді жергілікті болыстық управитель Жәкен Мұстафинмен, оның кандидаты,— Исхақ Жамантықовтың атқаруы!..

«Ең тез және ең жақын жәрдем осылар» деп ойлаған Нельсон, столын бүгін, соларды қонақ қылуға әзірлетті. «Үйімде Азия тонының иісін шығарып көтер, азар болса. Оған менің ештеңем де құрымас, тек жәрдемдері тисе болды» деп ойлады ол...

Есік алдына байланған неміс овчаркасы үрді... Оның дауысынан сескенген Нельсонның тұлабойы дірілдеп кетті. «Көтерілісшілер болса қайтем?!»— деген ой кеп кетті оған. Егер олар болса, түтіп жейтін-

дей көрді. Сол қорқынышпен есік алдына барса, аспаз әйел, есіктің ішінен ілінетін темір шынжырын ағытқалы жатыр екен. Нельсон әйелді үнсіз қимылмен итеріп жіберді де, үн шығарғысы келген аузын алақанымен баса қойды. Сыртқа құлағын тігіп еді, ешбір дыбыс естілмеді.

— Елікбайды шақыр!— деп сыбырлады ол аспаз әйелдің құлағына.

— Елікбайы — келетін қонақтарға асханада қазақша тамақ даярлап жатқан кісі еді.

— Біреулер келген сияқты,— деді ол, қасына еппен басып келген Елікбайға,— білші, кім екенін, дыбыс беріп!

Елікбай білсе,— Жәкен мен Исхақ екен. Қуанышы қойнына симаған Нельсон есікті кең ашып, аса жылы шыраймен, құшақ жая қарсы алды. Даладағы суықтың буына бөленген оларға ере, үйге тағы екі кісі кірді. «Бұлар кім?!» дегендей одырая қараған Нельсонның сезімін көз жанарынан аңғарған Жәкен, семіз денесін қозғай, ентіге дем алды да, асықпай-саспай, әуеле сыртқы қаққыр ішігін шешіп, киіміне жұққан қарды қағынып:

— Қорықпаңыз, өз кісіміз!— деді.

Қобалжыған көңілі тиышталған Нельсон, жатырқаған адамдарына сырт киімдерін шешкеннен кейін үңіле қарады да, жымып қойды. Өз адамдары екенін енді ғана таныды ол: Қашқымбаев пен Засыпкин!..

4

Боран басылды. Оның орнына сықырлаған аяз отырды. Үскірік аяз адам түгіл, күннің де бетін шарпып, қалқайған құлағын күп-күрең ғып жіберді. Аяқ басқан жердің қары, құйрығы басылған күшіктей қыңсылады.

Бірнеше күннен бері бекерге үңірейіп бос тұрған шахты алдына бір топ жұмысшы жиналды. Суық қысқан олар кірпідей жиырылып, тобарсуға айналған аяқтарын жылытпақ боп, тұрған жерлерінде билей тыпырлады...

— Бұл не деген суық?!..

— Күн неге күреңдене құлақтанды екен?.. Қан төгіліп жатқан жоқ па екен бір жерде?..

— Төгіле берсін!. Өзіміз аманбыз...

Соңғы сөзге біреуі байлана кетті:

— Қалайша аманбыз?— деді ол,— біз сияқты көтерілген біреулерді, бір жерлерде қырып жатпағанын қайдан білдің? Бізді де қырмасына қай көзің жетті?..

— Біз төбелесіп тұрған жоқпыз ғой?

— Бұлай тұрғаннан, төбелескеніміздің өзі жақсы еді!..

— Төбелесіп көр, Әлімжан мен Павелдей өзіңді қамасын да қойсын!..

— Соларды не істейтінін білдіңдер ме?— десті бәрі шуласа, шоғырлана қалысып.

— Ақмолаға жөнелтеді дейді...

— Сонан соң?

— Одан әрі айдайды дейді...

— Алырау, біздікі не осы?!.. Біз үшін қамалды ғой олар!.. Қорғаныш бола алмадық қой біз оларға!..

— Әлі де боламыз!.. Егер босатпады бар ғой, жанжал жасап тартып аламыз!..

— Істеп көр оны, мықты болсаң!.. Ақмоладан отряд кеп тағы да не көрсетер екен өзіңе!..

— Ол рас,— деді көпшілігі күрсініп,— мылтыққа қарсы кім тұрады?.. Амалсыз бағынған жоқпыз ба? Әкіметтің де жайын көрдік. «Ол байдың жағы» деген сөз рас екен...

Осылай сөйлесіп дірдектеп тұрғандардың ішінен, біреуі:

— Мен қатып қалдым. Күн төбеден ауып кетті.

Енді шыдай алмаймын, кетем!— деді.

— Менің де шыдағым кеп тұрған жоқ,— деді екінші,— көтеріліс басылғаннан кейін, бұлай топталудан түк те шықпайды. Біздің тілегіміздің бірі де орындалмайды. Одан да жұмысқа шығайық...

Сол кезде Нельсонның қорасынан, екі семіз атты көсем жеккен әдемі шаналы, қасқыр ішкіті адамдар шыға жөнелді. Аттар айдаусыз-ақ еліре шапты.

— Жәкен мен Исақ!— десті жұмысшылар.

— Кетсін, иттің балалары!..

— Тамақтары тоқ, киімдері жылы, суық не істейді оларға!

— Тегі көңілді кетіп баратқан болу керек өздері...

— О не дегенің?.. Көтерілген жұмысшылардың арасына іріткі түсіріп, біріне бірін қарсы қойып, жанжалды басып берген олардан Нельсон несін аяды дейсін?.. Тыққан шығар көмейлеріне сыйғанша!..

Олардың артынан, Нельсонның қорасынан шана-ларға үйіле-төгіле мінген қарулы солдаттар шықты да, Ақмола жаққа беттеп жүріп кетті. Алдыңғы шанада Ақмоланың уездік начальнигі Нехорошев кетіп баратқанын жұмысшылар танып тұрды.

— Өне бір қоршағандары Павел мен Әлімжан!— деді төне қарап тұрғандардан біреуі,— Ақмолаға әкеткені ғой оларды!.. Біздің тілегімізбен есептеспегені ғой мұнысы!..

— Бөгесек қайтеді алдын?..

— Егер күшің жетсе!— десті жұмысшылар ауыр күрсініп.

Нельсонның семіз аттарына мінген отряд алыстай берген-ді. Аздан кейін Нельсонның үйінен, ас пен араққа тойып, беттері шиқандай қызарған Қашқымбаев пен Засыпкин шығып, жұмысшылардың қасынан өте шықты. Зұлымдық қылықтарына ұялмаған бейне көрсетті олар. Несіне ұялсын — жұмысшыларды сатулары бірінші рет емес.

Олар аттанарда қасында тұрған Павел мен Әлімжаннан да ұялмай, беттеріне тура қарады. Нельсон да сол арада тұр еді.

— Міне, қайда басын кесетін адамдар!— деді Әлімжан Павелға, шанаға мініп жатып.

— Оны істер күнге де жетеміз!— деді Павел сенімді дауыспен.

Қақпадан шыға жөнелгенде, Павел Әлімжанды шынтағымен түртіп қалды да:

— Көрдің бе ананы?— деді.

Павел қолын нұсқаған жаққа Әлімжан қараса, шахты төбесіне кеше,— көтеріліс күні өз қолынан тіккен қызыл ту әлі сол қалпында желбіреп, нарттай жанып тұр екен. Бұл көрініс Әлімжанға жеңілудің емес, жеңудің бейнесі сияктанып кетті. Суық ауада ол демін ішіне еркін тартты. Павел мен Әлімжан қараған сайын қызыл ту жарқырай түсті.

Ноябрь, 1935 ж.

СУАЛМАС САУЫН

1

— Құдайы құрғырдың күні от боп жанып кетті ме, не қылды? Адамның миын қайнатып, шекеден өткен ыстық табаннан бір-ақ шығуға айналды. Таз кісінің басындай жап-жалаңаш неткен дала?!.. Осы жолға мені айдаған құдай ма, адам ба?.. Құдай да емес, адам да емес, шайтан түртіп, жоқ жерден кәсіп іздей қалған өзім! Мені ұрып өлтіретін кісі жоқ. Қасқырбай — «алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала, шаңырақтың үш күлдіреуішінен, ошақтың үш бұтынан тіле!» дегенде тілін алмадым, «байлар қаскүнем болатын еді, есігінде жүріп жалшы болған маған, баратын жолымнан табатын табысымды қимай тұрған шығар» дедім. Бір жағынан Досымжанның сөзі де қамшы болды. Ол бала жастан бірге өсіп, біте қайнаған досым еді. Жалшылықтың зардабын екеуміз бірге тартқан ек. Ақырда ол талпынып, қызметкер болып кетті, ал, мен айыр мен күрек арасында қалып қойдым. Обалы не керек, өзі төре болғанмен, кедейді залалға итерген жері жоқ оның. Сол Досымжан: «Ауылда жүріп не бітіресін? Колхоздың жұмыскері жетеді, ағаңды мұнда қалдыр да, өзің Қарағандыдан келіп колхоздан шартпен кісі алып жатқан өкілден қалма. Ол Қазақстанның маңдайдағы жұлдызы сықылды өндіріс орны. Егер онда барсаң жұмыскер боласын. Бұл үкіметтің тізгіні жұмыскерде. Тұрмысың колхоздағыдан артық болмаса кем болмайды» деп үгіттеді. Үйден соның сөзіне елігіп шығып қап ем. Бұрын ауылдан ұзап шықпаған адам, бір жұмаға жақын жолаушылағасын қажуға айналдым. Аштық-тоқтық көрсем де колхозымда жүрмеген екем!..

Жынды кісідей өзіне өзі осылай сөйленіп отырған Тастан, құрым киізден істеген күркеге кіріп, басына күн өтпеуге бір кенеп орамалды байлады да, далаға қайта шығып, шай қайнататын отын іздеуге кетті. Сәскеден жоғары өрлеп, Арқаның бұлтсыз аспанына жүзген күн, ыстық лебін күшейте түсті. Жел тып-тымырсық бола қалды. Жаңа жағылып, алғашқы пардың лебімен дуылдап тұрған моншадай далада дем алудың өзі қиынға соқты. Ішке тартқан дем жалынның лебіндей өзекті өртеп кетті. Біраз қараған, баялыш, тобыл-

ғыларды қопарып алып, қосқа қарай арқалап жөнелгенде, ыстық күннен құрғаған Тастанның тілі таңдайына жабысып қалды.

Таңдайы қатқан Тастан қосқа кеп, сусындайын деп еді дәнеңе табылмады. Елден алып шыққан көже-қатықтарының торсықтары сарқылып кеше бүктелген. Су іздеп еді, маңайда жоқ екен. Таңдайы одан жаман қатып бара жатқасын, күркеге созыла кеп кірді де, қорылдап ұйқтап жатқан жігіттердің арасына қисая кетті.

«Мен бұл араның жолын білем. Менен басқа адам сендерге басшы болса, жолда шөлден қатырады. Мен біреуіңнің ерніңді кептірмей, бұрынғы ел-елдің жайлауындағы құдықтарды аралатып отырып Қарағандыға бір-ақ түсірем» деп мардамсыған Жолдығұлды «тапқан суың мә!!..» деп Тастан маңдайға тапсырып жіберуге бір оқтанып, жұдырығын көтере берді де, сабыр етті.

Күркеге кіргесін, құрғаған аузына түкірік жинала бастады. Тастан өз түкірігін өзі зәмзәмдей, мейірі қана жұтты. Ептеп денесі жайылайын деді...

Бұлар үш қос, қырық сегіз кісі еді. Бәрі де қылқын кескендей жас жігіт. Жолшыбай сауық қып барамыз деп, Тәуірбай деген өлеңшілеу жігіттің сырлы көк домбырасын ала шыққан. Тастан жаны көлеңкеде аздап сая тапқасын, жан-жағына қарап еді, көзі көк домбыраға түсті. Аздап көңіл жұбатайын дегендей, қолын созып домбыраны алып, шегін ақырын іліп-қағып көрсе, түндегі бұрауы сол қалпында сыңғырап тұр екен. Бірақ қатты қағуға болмайды, жолдастары шырты ұйқыда.

Домбыраны кеудесіне басқан Тастан ойға кетті. Сырт қарағанда тұйық жігіт сықылды болғанмен, Тастанның той бастарлығы мол еді. Шылдаханада, келіншек келгенде, құда түсерде... деген сияқты сауықтарда:

— Тастан, кәне, бастап жіберші, «ауылдың алты ауызын!» десе, тамағын кенеп:

«Еу, ал десе міне шаптым боз ойнаққа,
Келіппін, құдай айдап кызойнаққа.
Ағалар айт дегенің өлең болса,
Басайын «он екі зот бес булаққа!»

деп жөнелетін. Міне, осы өлеңді ол, қостың ішінде де айта жаздап, жан-жағында ұйқтап жатқандарға көзі

түскесін тоқтады. Дауыс тоқтағанмен, ішінде ақтарылған өлең тоқтаған жоқ. Аузы ғана жыбырлаған ол, әдетте айтатын тағы бір өлеңін іштей жалғастырып әкетті:

«Әуелі керек нәрсе білім деген,
Білімсіз елтипатқа ілінбеген.
Екінші — елден таңдап бір сұлу ал,
Қиғаш қас, оймақ ауыз күлімдеген.
Үшінші — елден таңдап бір жүйрік мін,
Шапса да қазған орға сүрінбеген.
Төртінші елден таңдап, бір мылтық ал,
Көзіңе көрінгенді мүдірмеген.
Бесінші — заманыңда күл де ойна,
Бір күні шал боларсың дірілдеген!»

Осы арада оның ойы аз бөгелді. Өйткені «жүйрік ат, сұлу қатын, түзу мылтық» оның ес білгеннен бергі арманы еді. Сол арманды көзіне қайта елестеткенде, бозбалалардың мына өлеңі аузына тағы еріксіз кеп түсті:

«Тыңдасаң жақсы өлең — құлақ құрышы,
Тәтті ұйқы, қалың төсек — жанның тишы.
Жүйрік ат, түзу мылтық, сұлу қатын.
Жігіттің мал мен бағы, дәулет құсы
Қатының жақсы болса жайлау жердей.
Онымен өмір сүру, биік өрлей.
Шабан ат, өтпес пышақ, жаман қатын,
Күйсіз құс түлкі алмайды бәрі бірдей.
Бай кісі үйде отырып малды айтады,
Сал жігіт сүйре ғашық жарды айтады.
Шабан ат, өтпес пышақ, жаман қатын,
Үшеуі ер жігітті қартайтады».

Бұл өлеңді аяқтағанда, Тастанның ішінде дауыл соқты. Оған себеп, — арман қылған «сұлу қатын, жүйрік ат, түзу мылтық, алғыр құс, өткір пышақ» оның өзiргі өмірінде қолына ілікпей келеді. Ал, азарда-безер боп, ат-тонын ала қашатын «шабан ат, өтпес пышақ, жаман қатын» жасынан үйір болды.

«Шабан ат» дегені — оның сегіз жасында, әкесі Тілеубек сатып алған кайқы бел қарагер мәстек. Он шақты жан күнелткен жалғыз мәстекке өмірінде жал біте ме? Жазы, қысы қабырғалары сидиып, борбайы тыртыып, арқасынан қанды ірің ағып, жүрмей ме? Өмірінде мойнынан қамыт түспегесін, қамшы кесті болған ол мәстек шабан болмағанда кім шабан болады? Кендір құнттың түйік жағымен қабырғадан ала бес-алты рет

тартқасын, құйрығын көтеріп, арба, шананы теуіп тұрып алмай ма ол? Осы «арам қатқыр қу мәстекті» Шоқбыт та, Тастан да ашуы келгенде, талай рет бауыздап тастамақ та болды, бірақ, оны бауыздағанда жақсы атты кім береді. Сол шабан мәстек шегелеп қойған ырыстай қанша тепсе де кетпеді. Арқа тері арша, борбай еті борша болса да, жаны сірі немедей, өлмей жүре берді де, табаны күректтей жиырма үш жасап, былтыр ғана құдыққа құлады. Міне, Тастанымыздың маңдайына жазылған «шабан аты» осы.

«Жаман қатын» дегені — жеңгедей алған Долданай. Тастанның ағасы Тасқұл бұдан төрт-бес жыл бұрын өлген. Оның бес баласымен, жасы отыз бестерге келген әйелі осы Долданай қалған. Тастан Долданайды жақсы біледі: қолында өсті, баласындай боп өсті. Ағасы өлген жылы Тастан жиырмада еді. Долданай одан он бес жас үлкен, өзі елде атаққа шыққан көкайыл... Жасынан күл-көмірдің арасында, қорлықта, тәрбиесіз өскен Долданайдың екі сөзінің біреуі «әкеңнің аузы...» Сол тілінен ол талайдың ауыр таяғын жеп те бақты. Бірақ, сүйекке сіңген әдет кетпеді, қанша тепкілегенмен, ешкім оны өлтіріп тастай алмады. Өлтірмей ұрғанға ол тілін тыймады... Міне, осы Долданайды ағайыны «аға өлсе іні мұрасы; ағанның шиеттей балаларын қайда қаңғыртасын? Шаңырағыңды бұзба (онда бір шаңырақ бар немедей!), екі жарты, бір бүтін бол! Сенен ыңғайлы адам жоқ, Тастемірдің өзінде бала-шаға көп» деп еріксіз қосты.

Жас байға тидім деп Долданай тілін тартпады. Қосылғанына екі-үш күн өтпей-ақ, әкені қойып, Тастанның өз аузына жіберді. Тұзақтан Тастан басын босата алмады. Осы Долданайдан ол былтыр өлгенде ғана құтылды. Онда да сүзек қағып әкетпегенде, «жаман қатын» кім екенін Тастан өмір бойы көретін еді.

Міне, осындай тамық тұрмыста жасаған Тастан, Қарағанды жақсы деген сөзбен «неде болса тәуекел!» деп үйінен аттанған еді. Қарағанды оның көзіне өзі арман ететін «сұлу қатын, жүйрік ат, түзу мылтықтың» бәрін тауып берердей елестеген еді.

Ауылдағы азапты тұрмысының ащы дәмінен жүрегі айныған Тастан, тар қостың ішінде пысынай жатып, іздеп келе жатқан Қарағанды туралы ойлап кетті. Жалпы шахты дегенді, оның ішінде көмір шахтысын

естігені болмаса, көрген емес ол. Естуінше, Қарағандының көмірі жердің астынан қазылып алынады...

Тастан өзіне «ол көмір жер астына қайдан барды?» деген сұрау қояды. «Ауылда көмір күйдіргенде, ағашты жағып, үстіне қалың шымды үйетін еді, түтіні ғана шығып, жалындамай бықсып жанған ағаш көмір болатын еді... Қарағанды көмірі осылай жасала ма екен? Егер қолдан жақса, осынша көп бола ма? Пәлен мың кісі қазып тауыса алмайды дейді!.. Жаққан адам жерге неге көмеді оны?!»

Ойы осылайша шатасқан Тастан қалғып кетті. Аржағы түске айналды: көмір дегені алтын боп кетті... Алтынды ол қалталап емес, қапшықтап жинады...

2

— Апыр-ау, бұ не деген зор қала?! Мынаның ішіне кірген адам адасып кетіп, жатар жерін өмірінде таба алмас!— деді Тастан қасындағы жігіттерге Қарағандының солтүстік деңгейіндегі адырға шыға келіп, қала ең алғаш көзіне түскенде.

— Рас, мынау бір керім екен! Айналасына ат шауып жете алмас мұның!— деді қасындағы Балғабай.

— Ат қайдан жетсін мынаған. Аттың әулиесі көп болса жиырма бес шақырым шабады. Мынаның бір жақ бетінің өзі жиырма бес шақырым бар шығар. Өне қала!.. Өне қала!.. Өне, құншығысында екі қала!.. Өне, құнбатысында үш қала!.. Ойпырой, қаланы да сала білген екен!— деді Тастан.

— Бұның қалалары тұтас болмайды екен ғой, қала-қаланың арасын жарты шақырым, бір шақырымнан салғанша тұтастырып неге жібермеген?— деді Балғабай.

Неге олай екенін ешқайсысы да білмей, бірауыздан «кім білсін?» деді де қойды.

— Өзі, осы қала..., күйіп жатқан жоқ па? Сона бір сарайған бірдемелерден шығып жатқан қара қошқыл түтін не?— деді Тастан аздан кейін.

— Бара көрмесек қайдан білейік,— десті өзгелері.

Қарағандының сыртқы көрінісіне таңырқаған бұлар, бірден бірге сұрастырып жұмысшылар алынатын контораны тапты:

— Хош келдіңіздер!— деп құмшағын жая қарсы алды оларды, контора бастығы.

— Казаков бригадасына берілесіздер, сіздер,— деді бастық оларға.

— Ол мына кісі,— деп алып зор денелі кісіні таныстырды.

— Біз орысша білмейтін едік,— деген сөзге:

— Казаков қазақша біледі,— деп жауап берді бастық.

Казаков олармен қазақшалап сөйлесе бастап еді, «қ» әрпін «к» ғып, «ғ» әрпін «г» ғып айтқаны болмаса, байырғы қазақтай сөйлеп ағып тұр.

— Жеке үйге орналасу жайы кейін бола жатады,— деді бастық жігіттерге,— әзірге жалпылық жатақ үйде мекендей тұрасыңдар.

«Жатақ» дегені — дөңес жердің етегін жыра салып, терезесін жабығына орнатқан ұзыннан-ұзақ үй екен. Оның іші жалпылық вагонның ішіндей тақтаймен бөлініп, әрбір бөлімшеге жұмысшылар қаз-қатар жататын койкалар қойылған. Үйдің ортасын қақ жарған тұтас коридор.

Жатақханаға келген жұмысшылар әуелі моншаға түсіп тазаларын киінді, одан кейін асханаға барып ауқаттанып алды. Жатуға олар кештетіп келсе, сменадан қайтқан адамдардың дауысынан жатақхана іші у-шу екен. Өз орындарын тапқан жаңа жұмысшылар, шудан мазалары кете тұра, жатып тынығуға кірісті.

Шаршаған өзгелері тез ұйқыға кеткенде, Тастанның көзі бақырайып жатты да қойды.

«Тұрмысымыз осы болса, көгендеген қойдай қаз-қатар тізілдік» — деп бір ойлап қойды ол. У-шуы аз, адамы сирек ауылы түсіп кетті оның ойына. Өлденеге ол көзіне жас алды...

Сондай ойдың тереңіне сүңгіген ол қалғып кетіп еді, әлдекім оятты, көзін ашса, қасындағы жолдастары түрегеп, киініп жатыр екен. Мезгіл, түн сияқты, электрдің іңірде шаңқан жарығы әлі де шақырайып тұр.

— Неге ерте дүбірдіңдер? — деді ұйқысы қанбаған ол керіле есінеп, жолдастарына:

— Казаков кеп оятып кетті. Таң білініп қалды дейді, шахтыға барамыз дейді...

Тастан киініп болғанша Казаков қайта оралды да, бәрін асханаға апарды. Өзгелерінің не ішіп, не қойғанында Тастанның жұмысы болған жоқ, ал, өзінің жүрегі өлденеге өрекіп, тамағынан қою ас түгіл, қант салған тәтті шай әрең өтті.

Жаяу бастаған Казаков жаңа жұмысшыларды шахтаның аузындағы үйшікке алып кірді.

— Енді шахтыға түсеміз, — деді ол.

— Қалай? — деді жұмысшылар.

— Түсер тесігіміз мынау! — деп Казаков, ішін тақтаймен қиыған құдықты көрсетті.

Жұмысшылар үңіліп қараса, қарауытқан түбі көрінбейтін бір тұңғиық.

— Немен түсеміз, бұған? — десті олар.

— Лебёдқа аталатын жәшік бар, кәзір келеді, соған мініп түсеміз.

Кім көтеріп түсіреді оны?

— Өзі. Электр қуатымен.

Лебёдқа да келіп қалды. Казаков бастаған бір топ адам, лебёдқамен төмен сырғи жөнелгенде, жүректері зырқ ете қалған бәрі бірауыздан «алла!» деп қалды. Тастанның өкпе-бауыры алқымына тығылып, аузынан шығып кетуге таянған сияқтанды, оның құсқысы келді...

Төмен заулаған лебёдқа тоқтаған кезде:

— Келдік, — деді Казаков, есігін ашып, — шығамыз.

Дым — топырақ сасыған шахтының ішіне шыға, қалтарыстау бір қуысқа алып барған Казаков, әуеле шахты құрылысының қалай жасалғанын айтып түсіндіріп алды да, жүретін және көмір қазылатын жерлерді аралатып көрсетті. Одан кейін, қайланы қалай ұстап, көмірді қалай шабу тәсілін үйретті.

Бұл сөздерді Тастан құлағымен емес, көзімен тыңдағандай болып, шахтының ішін аралағанда, бадырайған екі көзі шарасынан шығып кете жаздады. Өйтпегенде қайтсін, — жер астының қанша тереңдігіне түскен шамасы есінде. Осынша тереңдікте тірек қана ұстап тұрған сияқты төбе құлады бар ғой, — енді қайтып жарық дүние көруі жоқ!..

Сондай қорқыныштан бойы дірілдеген Тастанға Казаков қайланы ұстатты да, қолға ұстаған фонарьдың жарығына шағылысқан көмір қыртысын нұсқап:

— Ал, жолдас, кәне, сілтеп көр, қайланы! — деді.

Қарулы Тастан құлаштай сермеген қайланы көмірдің қалың қыртысына соғып-соғып жібергенде, кең шахтының іші күңгірлеп кеткен сияқтанды...

«Не де болса тез болсын!» дегендей, Тастан қайланы өршелене соқты...

Хат білмейтін Тастан, колхозда қалған ағасы — Тастемірге тұрмыс жайын, амандығын айтып ұзақ уақыт хабарлаған жоқ. Жұмысқа жіберуін жібергенмен, іле сағына бастаған Тастемір, хабарсыз інісін қайдан, қалай іздеудің амалын таба алмай, өзі барып білуге, колхоз жұмысынан босамайды. Және анау-мынау да жұмыс емес ол, ұсталық жұмысы. Егер ол кетсе, колхоз жұмысы тұрып қалатын сияқтанады.

Сүйтіп жүріп арада төрт-бес жыл өтті. Бір күні, ұсталық дүкенде темір соғып отырған Тастемірге, бесінші класта оқитын баласы жүгіріп келді. Қолында газет...

— Е, не болды?!— деді, дүкенге ентіге кірген балаға Тастемір.— Неге жүгірдің сонша?

— Шүйінші, әке!

— Иә?

— Тәтемнен... хабар...

— «Тәтесі» кім?

— Тастан ағамды айтам да!..

— Иә?— деді Тастемір елеңдей ғап.

«Міне, былай деп жазған» деп, бала газетті оқи жөнелді. Ол сөздерге сенсе, Тастан Қарағандыда атақты көмірші болып, планын үздіксіз асыра орындаған, көп сыйлар алған...

— Не дейд, жаным-у!— деді нанарын да, нанбасын да білмеген Тастемір,— басқа бір Тастан болып жүрмесін!..

— Емес,— деді бала, сөзін нығарлай айтып,— әрі фамилиясы тәтемдікі. Әрі, міне, сүгіретін де салған,— деп, газетті әкесіне ұстата берді.

Көз нұры жас шағынан әлі таймаған Тастемір, баласы ұсынған газетті алып қараса, сүгреті басылған адам — аумаған Тастан!.. Маңдайына бала кезінде құлын теуіп түсірген айшық таңбасына дейін, оң көзінің үстіндегі меңіне дейін түсіпті. Кескін-кейіп дәл соныкі. Ал, бірақ, ол дейін десе, «шакарна» киінген бір төре: әдемі костюм, ақ жағалы көйлек, галстук!.. Бұрын тақырлап қырып жүретін шашын да өсіріп, сол жақ шекеден оңға қарай жылмита қайырып тарап тастапты...

«Апырау, бұл біздің Тастан болса игі еді!»— деп ойлана қалған Тастемір:

— Айына қанша еңбекақы алатынын жазған ба?— деді баласына.

— Оқыдым ғой. Естімедің бе?

— Тағы да оқы!..

— Үш жарым мың!.

— Үш жа-рым мың?!.

— Иә, солай деп жазыпты.

— Ойбай-ау, ол тіпті көп ақша ғой!..

— Жазғаны солай!— деді, өз ішінде де «тіпті көп қой» деп ойлап тұрған бала...

Хабарсыз інісінің ақшасына емес, амандығына қуанған Тастемір, баласының оқуына сенбегендей, естияр біреуге оқытпақ болып, колхоз басқармасына келді.

— Шырағым!— деді, мінезі салмақты есепшіге таянып кеп,— мына бір газетті оқып берші.

— Несін?— деді есепші, Тастемірге газетті қолына ұстатқанда.

— Мына мақаланы!— деді бала, газеттің оқуға тиісті жерін нұсқап.

Бұл мақаланы бұрын көрмеген есепші, жазылған хабарға Тастемірден кейін қуанған жоқ. Газетті қайта-қайта оқытқан Тастемірге:

— Бұны оқи берудің қажеті жоқ,— деді есепші.— Ендігісін көзбен көру керек.

— Қалай?

— Іздеп бару керек!..

Тастемір ойланып қалды...

4

Бұрын аулынан ұзап шықпаған, пойызға өмірінде мінбеген Тастемір Қарағанды пойызымен келіп вокзалына түскенде, қаптаған адамның арасынан қайда барарға білмей аңырып қалды. «Аты Қарағандыда» деп іздеп шыққаны болмаса, Тастанның адресі оның қолында жоқ.

Басы айналған Тастемір біраз отырып есін жинады да, көрінген адамнан «Тастан Тілеубековті білесін бе, шырағым?»— деп сұрастыра бастады. Біраз адам жөнін айтудың орнына оны мазақ қып күлді. Енді біреулер:

— Байғұс-ау, бұлай сұрап қайдан табасын? Қара-

ғандыда не көп,— адам көп. Адресін білмеген адамды табуға болмайды, әуре болмай үйіңе қайт!— деді.

Біреулер паспорт столына баруды ұсынды. Тастемір оны қайдан тапсын. Сол сандалумен бірер күн өтіп, Тастемір қайтуға толқи бастаған кезде, әлдекім Тастанның тұрағын біле кетті.

Білумен ғана қоймай, ол вокзал маңынан машина тауып алды да, жаңа қалада тұратын Тастанның пәтеріне тура апарып түсірді.

Өз аулынан басқа жерді аз көрген Тастемірге алғаш келіп түскенде, ескі Қарағандының өзі «Мысыр шәріндей» көрікті сияқтанып еді. Енді жаңа қалаға келсе, мұндағы зәулім, көркем, үйлер оның өңінде көруі түгіл түсіне де кірмеген.

Әкелген жігіт Тастемірді есік алдына қалдырды да, «мен біліп шығайын» деп, үйге кіріп кетті. Оған ере, қолына екі-үш жасар ұл баланы көтерген көрікті жас әйел шықты. Бұл Тастанның жұбайы — Асылтас еді. Тастемірді ол сыртынан еститін.

Амандасып танысқан әйел Тастемірді пәтеріне алып кірсе,— бұл сияқты салтанатты үйді Тастемір өмірінде көрген емес және мұндай пәтер болады деп ойлаған емес.

Тастан жұмыста екен. Құрметпен қарсы алған Тастемірді Асылтас оңаша бөлмеге орналастырды да, асқа тойғызғаннан кейін, інісі келгенше дем алуын өтінді. Басы мамық жастықта, жамбасы жұмсақ диванға тиген, ұйқыдан қалжырап жүрген Тастемір ілезде қор ете қалды.

Ол со қалпымен ұзақ ұйықтар ма еді, қайтер еді, егер сағынған інісі оны оятып жібермесе. Шырт ұйқыдағы Тастемір, әлдекім түрткенге ояна кеп, қызарған көзін кең аша қараса, қасында бір төре отыр!..

— Тәсеке, салаумаликем!— деп төре қолын ұсына бергенде Тастемір інісін кескінінен емес, даусынан танып құшақтай алды... Ол өксіп жылап жіберді...

Аз күн тұрып байқаса, Тастандай жақсы тұрған байды да Тастемір өмірінде көрген емес: пәтері кең, жасаулы, киім-кешегі мол, ішім-жемі көл-көсір, ақшада есеп жоқ сияқты... Өйтпегенде қайтсін,— өзінің мол табысына, кеңседе қызмет атқаратын әйелі де бірталай үлес қосады екен!..

Тастемір бұл үйге, «табанымды тап бастым» деп бекінген бір ойын ала келген еді.

— Шырағым,— деп айтқалы келген еді ол Тастанға,— бет-бетімізбен осы бытырағанымыз да жетер енді. Қазір колхоз да ешкімнен осал емес. Онда да табыс көп. Онда да еңбек атқарған кісі жақсы тұруға болады. Сен енді туған жеріңе қайт. Жақсы-жаман болсын, қалған өмірді бірге өткізейік. Бала-шағаға бірігіп бас көз болайық.

Енді, Тастанның тұрмысын көргеннен кейін, ол сөздерді айтайын десе, күрмеліп қалғандай, тілі оралымға келмей-ақ қойды. Тек қайтар алдында ғана алыстан орағыта ескертейін деп еді түсіне қалған Тастан:

— Аға,— деді Тастемірге,— мені енді, не соқаға са-лып, не мал бақтырып қайтесін. Сүті суалмас сауынды жер астынан таптым. Қалған өмірге соны сауа берейін де. Сыыр мен биені сен-ақ сау!..

— Жөн сөз, шырағым!— деді айтар дауы жоқ Тастемір,— сүті суалмас сауыныңды, шынында да тапқансың. Ендігі тілегім — суалмас құтыңды тәңірі, тек, ұзағынан сүйіндірсін!..

— Айтқаның келсін!— деді Тастан.

Октябрь, 1933 ж.

«ТІЛ» АЛУШЫЛАР

1

— Бұл жолғы барлауға «тіл» әкелем деп өзіне өзі сенген ғана жолдас барсын,— деп ұшқынды кішірек қара көзін айнала ойнақшыта жүгірткен командирға:

— Мен, жолдас младший лейтенант! Әкелем тілді!— деді Расулов.

Расуловтың уәдесінде қалт болмайтынына сенімі көптен бекінген лейтенант:

— Мақұл!— деді оған жымия қарап,— ал, Расуловқа серік қайсының?

— Мен, жолдас лейтенант!— деді Бектұрғанов.

Қайда бару, не істеу туралы лейтенанттан тапсырма алған екеуі қалың орманның ішіне сұңғи жөнеле бергенде:

— Шіркін, осындайда жүзіктің көзінен өтетін жыл-пос, жүйрік атың болса!— деді Бектұрғанов.

— Не істер ең ол атпен мына қалың орманның арасында?

— Көрер ең не істегенімді!.. Бірақ, жоқ қой ондай ат!..

— Неге жоқ?— деді Расулов, жеңіл күрсінген Бектұрғановқа, — Даяр атты кім мінбейді? Мықты болсаң немістен тартып ап мін!

— Кездесе көрер ем, — деп кіжінді Бектұрғанов.

— «Кездесе көрер ем!».. Со да сөз бе екен? Іздеп келеатқаның немістер емес пе? Жолығуыңа мен-ақ кепіл болайын, тартып алуыңа өзің кепіл бол!..

Расуловтың бұл қайрауына іштей намыстанған Бектұрғанов «қап, енді көрерміз» деп кіжінді де, болмаған іске мақтанғысы келмей үндемеді.

Бұл — күн жаңа шашырап шығып келе жатқан мезгіл еді. Жын ойнағындай тапталған орман арасының жасыл шөбі, жаудан көрген жәбірлігін барлаушыларға шаққандай, көзіне жас алғандай, түнгі түскен шықтың тамшылары жапырақтарының алақанында мелдіреді де, домалап жерге түседі. Оқ тескен, қылыш кескен, танк таптаған қарағайлардың жарасынан сорғалаған шайырлары асқынған жараның іріңіндей жеркендіріп, қарағанның құсқысын келтіреді. Әр жерде шашылған неміс өлімтіктеріне үймелеген қара шыбындар, құзғын-қарғалар «жем іздеп кеп, жем болған сорлы, орманды сасытарсын, тезірек жеп тауысайық» дегендей ызың-шуын үдетіп, іріген денеге тұмсықтарын қомағайлана көме түседі. Бұтақтан бұтаққа секірген тиындар «шіркін, есуас немістер-ай, өлімтігінді жат жерде ит-құсқа жұлқылатпай-ақ, ауылыңда ажалыңнан өліп, ата-бабаңмен қабырлас боп жайыңа жата-тын-ақ жөнің бар-ау!» дегендей, айуандық қылықпен аңша өліп жатқан немістерге таңданып, таңдайын тұрстарс қағады.

— Немістер көшкен «жайлаудың» сиқын байқаймысын? — дейді Бектұрғанов үнсіз келе жатқан Расуловқа, сыбырлаңқырай сөйлеп. Ентелей адымдаған Расулов Бектұрғановқа жауап қатпайды, орман арасына қадалған көзі өткірлене түсіп, адымын жиылата, аяғын нығарлай басады.

Олар арнасы тар, бірақ суы терең өзенді жағалап келеді. Картаның көрсетуінше, өзен былай шыға екіге бұтақталады да, айрылған аралары алшақтайды. Командирдің айтуынша, тіл алатын жер, өзеннің бұтақ-

талған айырынан алыс болмауға тиісті, бірақ, тілді оң бұтақтың бойынан алу оңай ма, әлде, сол бұтақтың бойынан алу оңай ма?— ол туралы айқын тапсырма бере алмай, тек «шамаларсыңдар, байқарсыңдар» деген ғана ұсыныс айтқан.

Өзеннің бұтақталар сағасына келген соң, танк құлатқан бір жуан еменнің әлі өмірден күдер үзбеген қалың жасыл жапырақты бұтақтарын беттеріне перделей, екеуі еменнің діңгегіне отырды.

Атаққа кім құмартпайды? Еңбекпен иеленген атақ адамға мақтаныш емес пе?

Сегізінші гвардияға бұл екеуінің алыстағы күнгей Қазақстаннан кеп қосылуына әлі айға толған жоқ. Содан бері олар бірнеше қырғын арпалысқа қатынасты, бірақ, екеуіне де, әзірше, көзге ерекше түсудің кезеңі кездесе қоймады.

Осы жолы екеуінің басындағы ойда: «Шіркін, сәті түсіп, тапсырманы айта қалғандай орындасақ қандай абырой болар еді!»

Және екеуіндегі ой: «Солай болса-ау!» деген арманды тілектеріне ешкім ортақтаспай жетсе! Айта қалғандай ерлікті оңаша жеке, көрсетсе!

Бұл ойдың бетін бүркеңкіреген түрде Расулов ба-рын көрсетті.

— Әй, Бектұрғанов — деді ол, — дем алдық. Енді қозғалайық. Бірақ, біз бүйтсек қайтеді: қалаған жа-ғыңды ал! Сен өзеннің бір тармағымен кетсең, мен бір тармағымен кетсем?

— Оқасы болмас, — деді, өзі де соны айтқысы кеп тұрған Бектұрғанов, — таңдауын сен ал!

Таңдаған жақта бақыт күтін тұрғандай, екеуі ұзындау бір жас шыбықтың, бұтақтарын сындырды да же-ребе ұстасты, ұшына Расулов шықты.

«Бұның жолы болады екен!» деген ой кеп кетті Бек-тұрғановқа. Бірақ, бұрын ырымға дағдыланбаған ол, «жоқты жора қылмайыншы, — деп ойлады тағы, — мұ-ны жолдастарым, әсіресе комсомолдар естісе күлкі болармын!»

— «Қайтеміз?» деген сұрауды көз қарасынан аң-ғартқан Расуловқа:

— Сен оңға, мен солға кететін болдық қой? — деді Бектұрғанов.

Расулов ауылдан келген, партияда, комсомолда жоқ, белсенді атанбаған, еңбектен басқаға елігіп көр-

меген, тек ұдайымен бірнеше жыл стахановшы атанған момын жігіт еді. Комсомол Бектұрғановтан оның бір айырмасы: көз тарту, түс көру, жеребе сияқты ескі ауылдың біраз ырымдарына сенеді. Сондықтан ол, жеребеден шықпай қалған Бектұрғановты «әлденеге кездеседі» дегендей ішінен аяп, «өзі қайтер екен» дегендей кескініне елеусіз қараспен бағып еді, пәлендей қобал-жығандықтың ізін таба алмады.

«Жоқ, деп жорыды Расулов,— жамандыққа ұшырамауға тиісті: ол да жеребенің ұшынан аз-ақ шықпай екі елідей жеріне ғана жетпеді ғой.

Көңілін солай орнықтырып, жолдасына жақсылық жорыған Расулов:

— Ендеше отырмайық,— деді оған,— жөнелейік. Шама келсе, әлгі бір орман алаңында бір бірімізді тосармыз.

— Жақсы.

Екеуі жұбын жазып жөнеле берді.

2

Расулов келе жатыр.

Денесінің ұзын тұрқы орташа ғана болғанмен, оның жауырыны кең, кеудесі төстек, мойны қысқалау жуан, денесінің бұлшыққары темірдей қатты еді.

Мұндай дене күштен кенде бола ма? Колхозда жүргенде он пұттық қаптарды жерден көтеріп ап арқалап жүре беру, элеваторға жүк апарып қотарғанда бес пұттық үш қапты басқышпен өрлетіп әкелу, шөп тиеген бричкелер орлау жерде аударылып қалса, иыққа сап көтеріп түзеп жіберу... тағы сол сияқты, колхозшыларды күштілігіне таңдандыру оның дағдылы ермегі болатын. Бір арманы балуандық болып, Октябрь, Май сияқты ұлы мейрамдардағы жиында күресейін десе, күшін білетін басқалар «ойбай мертігеміз» деп жоламайтын. Отанды қорғауға әскерлік қатарына алынғанда ол кейіген де, іркілген де жоқ. Неге іркілсін: әскерлікке алынған өзгелер одан кем бе? Отанын ол қорғамағанда кім қорғайды?

Ауылынан аттанғанда, онда жалғыз ғана арман болды: «елді, жерді қорғаған азаматтың қатарында жүріп өлсем арман не? Бірақ, бір арман: «Өзімнен күші он есе кем, сүмірейіп инеліктей қатқан бір фашистің атқан оғы қапыда өлтіріп кетсе обал-ақ!.. Шіркін,

қолма-қол ұстасатын күн боп, күші асқаннан өлсем де арманым болмас еді».

Басына ұялаған осы арман одан әлі ұшқан емес. Жатса да, тұрса да осы арман көз алдында көбелектей елбеңдейді де тұрады; ұйқтаса түс көріп, талай немісті найзалап өлтіріп жүреді. Оның барлауға ауысуы да осы арманына жетудің әдісі. «Жалпы соғыста, — деп ойлайды ол — қашсаң да, құсаң да көптің бірісің, ал барлауда не көрсең де жеке көресің».

Қарт кісілердің «Қыпшақ Жәнібек батыр тілейді екен.

— Құрулы мылтық, құрсаулы жауға кездестір! — деп» дейтін сөздері Расуловтың есінен шықпайтын еді. Бұл жолы ол осы тілекті өзі арман етті. «Екі өлмек жоқ, өлім біреу, — деді ол өзіне өзі, өзенді бойлай тоғай арасымен келе жатып, — өлсем, тірілсем де, осы жолы жаудың бір күштісіне жолықсам екен!»

Осы оймен автоматын көлденең ұстап, тоғай арасына тесе сығалап келе жатқан оның құлағына адам дау-сы сап ете қалды. Кенет дыбысқа тітіркенгендей болған ол, аз тоқтай ғап жүрегін орнықтырды да, аяғын жолбарыстай еппен адымдап, тоғайды перделей, дыбыс шыққан жаққа беттеді.

Ол ұзақ жүрген жоқ. Қалың өскен талдың арасымен келе жатса, өзеннің жарланған қабағында, жалаңаш үш адам көйлектерін алдына алып төне қарап отыр екен. Олардың көйлектен аулағандары бит екенін Расулов айқын көрді. Жалаңаштар битті өшіге сығады да бір біріне былдырлайды. Сөздерінің мағынасына түсінбегенмен, немістер екенін Расулов танып тұр.

Не істеу керек?

Расуловқа керегі «тіл» болса, бұдан оңай тіл жоқ: автоматты ұсынып тал арасынан шыға келсе, олар каша ала ма? Қашпаса, не істе десең де еркіңе көнбей шарасы қанша?

Расуловтың бір мінезі — өтірік айтпайтын еді. Және бір мінезі — сықаққа төзбейтін еді. «Егер, бұл үшеуін жалаңаш күйінде ұстадым десем — деп ойлады ол, — жолдастарым ғой: «жалаңашқа әлің жеткен, батыр екенсін-ау!» деп мазақтайды. Егер, қаруымен ұстадым да, былай шыға шешіндірдім десем, оған ешкім иланбайды, өтірік айтқан болам!».

Не істеудің қисынын таба алмай, «әлде, әуреленбей, осыларды отырған орындарында бір-бір басып жоқ

қылсам кайтеді» деп толқыды. «Онда не бітті — деді тағы да, — қарусыз жауды жеңгеннен не табам?

Ойдағы Расулов жалаңаштың үшеуін де сынап тұр: біреуінің денесі зор, Расуловтан бойының биіктігі бір жарым есе бар десе де сыятын; екіншісінің ұзын тұрқы өзі шамалас болғанмен, кесектігі бұдан көп талдырмаш; ал, үшіншісі шартық тоқтыдай кіп-кішкене бір-деме. Үшеуіне қарап тұрып «не де болса, сонау зорымен ұстассам!» деп ойлады Расулов.

Биттерді сығуға жалықты ма, әлде уақыттары болды ма? — Немістер киіне бастады. Олардың киім өзгешеліктерін Расулов білетін: орта бойлысы — обер-ефрейтор, зоры мен кішкентайы — жабайы солдаттар.

Немістердің киініп болуына шыдаған Расулов, жасырынып тұрған талға келгенде, автоматының аузын нақ тұмсықтарына иіскете тақай қойып:

— Таста құралды! — деп ақырды.

Зор солдаттың қолынан винтовкасы түсіп кетіп, көзі шарасынан шығып шегіне берді.

Зор солдатқа ынтасы көбірек ауған Расуловтың көз қыры, офицердің қимылдағандай болған қолына түсіп кетсе, ол кабурынан маузерін суыра бастаған екен.

— Ә, солай ма?! — деп кекетінді күлкімен мырс еткен Расулов, мылтық даусын шығарғысы келмей, ыңғайы солай болғандықтан, автоматтың құндақ жағымен бастан періп кеп жіберді. Далия цалқасынан құлаған офицердің бөркі ұшқан оң жақ шекесінен қара күрең қан бұрқ ете түсті, жанталаса сермеген қолынан маузер сонадай ұшып кетті... Тапалды да ол құндақпен бір соққанда талдырып түсірді.

Сол кезде ұзын солдатқа қараса, сүзуге ыңғайланған бұқадай денесін жиыра, желкесін күжірейте, құшаған жаза, саусақтарын тарбита, тізесін бүкірейте адымдап ұмтылып келеді екен.

Бұл зор солдат — немістің шағындау шаруалы фермерінің баласы еді, жасы жиырма бесте. Әкесі жасынан сабаққа бергенмен, оқуға зейінсіздіктен мектеп бітіре алмай, жабайы қара күш қызметкерінің бірі болып өскен. Бірақ, ақылы берекесіз болғанмен, күші берекелі, өзімен күшін теңдестірген кісіні ол өмірінде жолықтырған емес. Күшіне күші теңдеспейтіндер, оны сүйсінсе де, сықақтаса да «зухштейр» деп атайтын, онысы — «тұқымдық бұқа» деген сөзі.

Расуловқа кездескенше, жауымен жұлқысқан жер-

де оның абырой алмаған кезі жоқ: Чехословакияда, Бельгияда, Францияда талайларды найзасымен шаншып өлтіргендіктен «зухштейрдің» орнына «ризе» (дәу) атанып, фашизмнің ең үлкен ордені «темір кресттің» кеудесіне үшеу-төртеуін ұдайымен қадаған.

Оның Россия майданына келуі, бірінші рет тапсырмамен жолға шығуы бүгін ғана. Олардың да командованиясынан алған міндеті — қызыл армиядан «тіл» әкелу. Көптен хауіпті зонаға килігіп шешінбегендіктен, кір-қоңы асқынып, киімдері биттегендіктен, жолда жолыққан өз барлаушыларының «алда, жақын жерде хауіп жоқ» дегеніне сеніп қап, денелерін талаған биттерден берілмек боп суға түскен де, содан кейін биттерін жоюға тұтынған. Расулов оларға осы жағдайда кездесті.

Расуловты көргенде «Дәудің» қолынан винтовкасы түсіп кетіп үрейлене шегіне қалуына себеп мынау еді: Россияда одан бұрын соғысқа қатынасқан солдаттардың «Россияның қалмақтары өжет те, мықты да, рахымсыз да» деген сөздері есінде қалған. Россияда орыстан басқа қандай ұлттар барын білмейтін «Дәу» — «қандай адамдар олар?» деп сұрағанда, «түсі пәлендей» деп баяндаушы сипаттаған. Бұрын жаудан шайлығып көрмеген оның жүрегі бұл хабарға тітіркенгендей болған. Өйткенмен, «Россияның монғолдарына» кездесіп шайқасуды ол өзіне арман еткен.

Расуловты алғаш көргенде «Дәудің» қолынан винтовкасы түсіп кетуі — ұшқынды қара көзінің қарашықтары оған көз емес, атылғалы тұрған екі мылтықтың аузы сыяқтанып кетті. Қадалған қара көздер «Дәудің» бойдағы бар күшін сорып алғандай боп, винтовкасы қолынан түсіп кеткен «Дәу», босаған буынына әрең ие болды, тәлтіректеп барып, азар құламай қалды. Егер Расулов сол қадаған көзін жазбаса, «Дәу» не деген еркіне көнетін еді.

Расулов офицер мен тапалды жайратуға кірісіп көзін одан тайдырған кезде ғана «Дәу» есін жинап, не өлу, не өлтіруден басқа айла қалмағанын түсінді де тапалды сұлатқан Расуловты қапыда, сыртынан құшақтай ап, жерге алып соғып ұмаштағысы келді.

Ұмтылған «Дәуге» көзі түскен Расулов, автоматты жерге тастай берді де, «дәумен» айқаса кетті. Қолдары қоян-қолтық айқасқан екеуі де көтеріп әкетем деген үмітпен белдерін тартып көріп еді, қай жағының белі

болса да иіле қояр емес, бүкір өскен емендей мыңқ етпей сіресіп тұр. Расуловтан бойы ұзын «дәу» оны иығынан басып шөгерем бе деп талаптанып еді, — басқан салмағының астында адам емес, кесектеу бір жартаc жатқан сияқты.

«Дәудің» бір әдісі үйіргіш еді. Ол осы әдісін қолданбақ болып, іштегі бір қолын сыртқа шығарып, екі қолмен де ышқырдан ұстап үйірем дегенде, Расулов оны оң аяқпен іштен шалып кеп қалды. Бұрын шалған күрес әдісін көрмеген «Дәу» Расуловтың аяғын тізеден төмен бүгіп өкетіп бара жатқанын сезді де, күш бермеуге тырысып керілген аяқтарын жинады.

Алысып жүрген екеу бұл кезде өзеннің нақ жарқабағына таянған еді. Дәудің ойы Расуловты жағасынан үйіріп суға атпақ та.

Екі аяғын жақындатқан «Дәудің» сол аяғынан өзінің оң аяғын ілезде Расулов шығарып алып, неміс үйірем деп ыңғайланғанша, оң жақ жамбастан сыпыра шалып сілтеп кеп жіберді. Тоңқалаң асқан «Дәудің» кеудеден төменгі денесі жардан аса, өзенге қарай құлады.

Құлаған екпінмен «Дәудің» сол қолы Расуловтың жағасынан шығып кетіп, оң қолы ғана легіп қалды. Леккен қолдың күшімен жардан тырмысып шығам, я жауымды суға ала құлаймын деп дәмеленген «Дәудің» көзіне Расулов жұдырықпен салып кеп жіберді. Көзінің оты жарқ етіп, есеңгіреп қалған «Дәудің» қолы жағадан шығып кеткенде; денесі суға шолп етіп батты да жөнелді. «Қайтер екен?» деп үңілген Расуловтың көзіне аз уақыт шымырлап үйірілген судан басқа ешнәрсе ілікпеді.

Аздан кейін, әртінірек тұстан «Дәудің» судан қылтыңдаған саусақтары, одан кейін жирен шашты басы көрінді. Мана, немістерге ұмтылғанда ойынан шыққан «тіл» деген сөз Расуловтың есіне енді ғана түсті. Ол өзен жағасын қоныстаған ауылда жасынан сушыл боп өскен еді. Байқап тұрса суға малтуға айналған «Дәудің» дәмесі — жағаға шығуда.

Расулов офицердің оңай жатқан маузерін алды да, өз автоматына қарамастан, киімшең қалпымен суға шолп бере қарғыды. Суда жарысқанда ол алдына жан салмайтын еді. Сол жүйріктігінен әлі де танған жоқ екен, құлашын сермей малтығанда «Дәуді» ілезде қуып жетті де, оң қолында көтерген маузер.

— Былай қарай малты, шортаным!— деді ол «Дәуге» маузерлі қолымен жөн сілтеп.

Неміс амалсыз көнді. Расулов оны өзі қалаған жағаға алып шықты...

3

Расуловқа кездескен үш фашисті Бектұрғановтың көзі одан бұрын шалып еді. Сондықтан, төнген хауіпке серігін жеке тастауға қимаған ол, тоғайды бетке ұстай жасырынып, оқиғаның неге соғарын күтті.

Расуловқа қай бұрын ұмтылған немістен Бектұрғанов автоматының тұмсығын аударған жоқ. Расуловқа төнген ажалды доптай қағуға даяр отырған Бектұрғанов, қашан одан дәрмен кетіп болғанша ісіне араласпауға бекінді.

Расулов немістерді жеңіп шыққанда Бектұрғанов сүйсінді де, қызғанды да. «Штабқа бұл мынадай жетістікпен барғанда, мен немді айтам?» деп ойлады ол. Сол ойдағы Бектұрғанов Расулов еркіне көндірген тілді» алып штабқа жөнелгенде, отырған орнынан тырп етпей қалып қойды.

Аздан кейін жау жақ жобадан естілген күбірге қараса, бір топ солдат пен бір офицер ағашты тасалана келе жатыр екен. Жаудан кісі өлтіру хажет болса, Бектұрғановқа реті келіп-ақ қалды: біреуін емес, бірнешеуін атса да ыңғайға дәл-ақ келді.

Намыстан жетектемпаз не бар! «Расулов тіл алғанда, мен тіл алмайтын нем бар» деген намысты ойға бойын бекіткен Бектұрғанов, орман арасымен манағы жөніне жөнелді.

Ұзақ уақыт оған орманның өзіне арнаулы табиғи көрінісінен басқа, көңіл аударарлық ешнәрсе кездеспеді. Жүре-жүре шаршағандай болған ол, өзіне хауіпсіз-ау деп жобалаған өзен жағасының бір жерінде, сынып құлаған қарағайға кеп отырды.

Оның ойында әлі де Расуловтың табысы: «апырау,— деп таңданады ол,— ауылда жүргенде, қазақша күресті бозбаланың ермегі сияқты көруші ем, оның да соғыстық маңызы зор боп шықты ғой. Манағы ұзын неміс күш жағынан Расуловтан артық болмаса кем емес сияқты. Егер ғой, Расулов қазақша күреске әдістенбесе, немісті оңай жыға алмайды. Мүмкін, өзі жығылып қалуы. Онда не болды?— өлгені емес пе? Осыдан елге аман қайтсам ба,— деп қорытты бұл ойын

Бектұрғанов, — қазақша күресті колхозда өзім ұйымдастырып, күрестің түрлі тәсілдеріне жаттықтырмаған жігіт те, бала да қоймаспын!»

Расуловтың қазақша күреске әдісқойлығына сүйсінген Бектұрғанов, «ол тәсілімен мақтанды, ал, мен не өнеріммен мақтанам?» деп ойлады. Оның бойындағы бір қасиет — жаяуда қолы қатты: қандай мықтымын дейтін жігітпен қол қысыспақ ойнаса, уысына түскен алақанды езіп жібереді де, өз алақанын өзгенің қысқан уысына билетпейді. Оның және бір мақтанып айтары — атқа тақымы берік: аударыспақ ойнағанда да, көкбар тартқанда да, ат үстінен ілуде біреулер ғана болмаса, талай қарулымын дейтіндер қозғалта алмайды, винттеп бекіткендей, тақымы аттың ерттеулі арқасына жабысады да қалады.

Өз бойындағы осы қасиеттерін еске алған Бектұрғанов «мен ғой, намыстанып осылай қарай шығып қалдым. Сонда неме сендім? Мерген емеспін, Расуловтай балуандық қасиет менде жоқ. Немістер менімен алақан қысыспақ, я ат үстінен аударыспақ ойнай ма? Ендеше, намыстанғанмен, тілді қалай алам?» деп ренжіді.

Көңілі қобалжыған Бектұрғановтың кейін қайтқысы кеп кетіп, орнынан түре келіп еді, жаңа ғана сөнген намысы тағы тұтана қалды.

«Соғыстың өзі — тәуекелдің майданы емес пе? — деп жұбатты Бектұрғанов жабырқаңқы көңілін, — тәуекелге бел байлап ілгері ұмтылайын, не жөні болар екен!..»

Ол біраз уақыт аяндағаннан кейін, аралап келе жатқан орманның күнгей шеті ашық далаға шығып, сүйірленген тұмсығы дөңгелене батысқа қарай бейімдеді. Нақ сол арадан өзен орманның теріскейіне қарай шалқаяды екен. Өзеннің иілген жерінде цементтен жасалған көпір, үстінен асфальтті жол өтеді.

Бектұрғанов қалтасындағы картаны алып қараса, тұрған жері — немістердің тылы.

Бұл түскі сағат төрттердің шамасы еді. Бір жақтан қарны ашқан, екіншіден не хал болар екен күтейін деп ойлаған Бектұрғанов орманның нақ жиіегіндегі бір түп қалың шоқты бетіне перделей отырды да, сумкасынан азықтарын алып тамақтануға тұтынды. Екі көзі орманның алаңы мен, алаң арқылы жырағырақта сағымдана бұлдырап көрінген орманда.

Оның жеуге тұтынған азығы қаңылтыр қалбырдағы консерва еді, бәкімен бір жақ түбін ашып көрсе, сиырдың семіз еті екен, күн ыстықтау болғандықтан ба, әлде дененің қызуынан ба — сорпасы бусанып, ет балқып тұр. Асқа қомағайлау Бектұрғанов консерваның сорпасын ұрттай, майлы етті асап жіберіп жұта бергенде, асфальт жолдың орманға сүңгіген жағынан тасқа тықылдата басқан аттардың тұяғының даусы құлағына сап ете түсті. Оның жүрегі қобалжығандай болып, жұта берген еті тамағына түйіліп, өңешінен әрең өтті. Ол консерваны жерге қоя сап, мылтығын оқтана жүре бергенде, шоқтықан жүріспен бес салтты адам көпірден өте берді. Немістер екенін Бектұрғанов көпірден шыға жөнелгенде ғана аңғарды: біреуі офицер, төртеуі солдат.

Орманнан шыға олар аттарын тебініп шаба жөнелді. Беттері алыста бұлдыраған орман.

«Неге атпадым! — деп өкінді Бектұрғанов, немістер ұзап кеткенде, — қалшыып қарап қалғаным не? Ең аз дегенде екеу-үшеуін түсіріп қалатын ем, қап!»

Жауды аман жібергеніне өзін қатты сөккен Бектұрғанов, көзін салттылардан айырмай тұрғанда, шапқан екпінімен жырақта бұлдыраған орманға барып кірді.

Енді ас ішкісі келмеген Бектұрғанов, тамақтарын орап сумкасына салды да, орманның сүйірленген тұмсығына қарай жөнелді. Жағалап барса, оның «тұмсық» дегені, орманның біткен жері емес, бүйірленген бір бөлегі ғана, аржағы сайға түсіп, мана жырақтан бұлдыраған орманға тұтасады. Одан әрі тағы да қалың орман, ортадағы ашық дала айнала қалың орманның арасындағы арал сияқты.

Ілгергі бетте жаулар барына күдіктенбеген ол, теріскей жақтың жайы қалай екен деп аралап еді, ұзақ жүрмей, немістің блиндаждарына ұшырасты. Еппен еңбектеп жүріп анықтап алды: айнала жаудың бекінісі. Бұл жағдайды анықтаған ол, манағы салттылар барып кірген жөнге жөнелді. Ол тұсқа күн бата жеткен оның алдынан орманның бір қабат ішін жиектей аққан кішкене өзен кездесті, суы тайыз, жиегі қалың қоғажай. Кейде суға, кейде батпаққа, кейде құрғаққа киліккен ол, қоғажай арасымен жолбарыстай жымып келе жатса, өзен жағасында ертоқым, жүгенімен бір топ жылқы жайылып жүр, сан шамасы жүзге тарта бар. Аттарды бақылайтын солдаттардың біреуі төмпе-

шікті жастана ұйқтап жатыр, екіншісі тізесіне қойған дәптерге әлденені қарындашпен жазып отыр.

Бектұрғанов көзін солдаттан аттарға аударды. Оның әкесі Бертұрған жасынан саяхатшылықты кәсіп еткен, аттың жақсыларын мінген, жақсы атты сынағыш, танығыш адам еді. Әкесінің атты сынайтын сөздері мұның да есінде қалып, ол өлгеннен кейін, ауылы атты бұған сынататын болған, және бұның сынауы теріске кетпей, жүйрік дегені де, желгіш дегені де, мықты дегені де — айтқанындай боп шығатын.

Немістердің оттап жүрген аттарын сынаған оның көзіне, ақбақай қарагер ат өзгеше түсті. Ат—арғымақта, қарабайыр да емес, будандау, денесі шағын ғана, бірақ, мүше бітіміне қарағанда, желден басқаға жеткізбейтін жүйрік сияқты. Ертоқымына қараса — жабайы солдаттың біреуіне мінгізген ат.

Ақбақай қарагер Бектұрғанов отырған қоғажайға беттей оттады. «Я, сәт!» деді Бектұрғанов үміттеніп, ойы серпіліп.

Қоғажайға жақындап кеп, жардан төмен түспей оттаған атты үркітіп алмайын деген оймен, Бектұрғанов жардың қабағына қарай шықты да, жүресінен отырды. Оның көзі ағаш арасында жақын жерде сапырылысқан адамдарға түсті. «Штабы болмағай да» деп жорыды ол.

Сапырылған жұртқа аз уақыт қарап отырған оның көзіне, ағашқа байлаулы атына мінуге ыңғайланған манағы офицер мен қасындағы солдаттар ұшырай кетті. Олар аттарына мінді де, келген жағына қарай жөнелді.

Бектұрғанов еңбектеп ақбақай қарагерге жақындап еді, ат ығысыңқырай беріп тоқтады. Бектұрғанов ақырын жылжып кеп атты ауыздық түбінен ұстады да жетектеп жардан төмен түсірді, өзеннен жетектеп өткізді, содан кейін үстіне ырғып мінді де шаба жөнелді, беті—офицерлер кетіп бара жатқан жақ. Ол кезде, батқан күннің қызыл шапағы қоңырланып, кешкі дала бұлыңғырлана бастаған еді. Бектұрғановтың офицерге жетуге ынтыққан ойына серік болғандай, ақбақай қарагер зымырай шапқанда, тымық һауаны желдендіріп жіберді.

Офицер мен солдаттарға Бектұрғанов жалаңаш даланы жиектей өскен ағашқа кіре жетті. Аттарының шабысы құлақтарын керең қылғандықтан ба, әлде ма-

ңайларын хауыпсыз көргендіктен бе — офицер де, солдаттар да арттарынан қуып жеткен Бектұрғановты абайламады.

Жауларға жақындай, ашуын ақылға билеткен Бектұрғанов, арттағы солдаттарды сыпырта басып озып, алдында келе жатқан офицерге жанаса беріп, жауырынан қапсыра жұлқи жөнелді.

Ат үстінен аударылып кеткен офицер, не халге дущар болғанын Бектұрғановтың тақымына басылғанда ғана білді. Бірақ, кім екенін көпке дейін шамалай алмады, тақымнан босайын десе, тастай берік!..

Солдаттар да алғаш не хал болғанын аңғармай қалып, офицер тақымға түскеннен кейін:

— Жау! — деп айғайласты біріне бірі, — қу!.. Ат!..

Аттарға қамшы басылды, винтовкалар сатыр-күтір атылды. Бірақ пайдасыз қимыл болды бұл. Олар қимылға кіріскенше, Бектұрғанов орманға сіңіп кетті... Одан әрі бөгет жоғына ол берік сенді... «Бұл да бір жақсы тіл болды!» деп қуанды ол ішінен.

Август, 1942 ж.

ШЫНДЫҚТАҒЫ ЕРТЕГІ

1

Сирек, түлкі қара мұрты бар, адырақ көз, еңгезердей жігіттің комбайн кебежесінен ағытылған бидайды қапшықтарға құйып ап, арқалауы сол арадағы колхозшылардың көзін сүріндірді.

— Нешеуі керек, — дейді өлшеуші. ,

— Мейлің, өзің біл! — дейді адырақ көз, белдеме тұсынан айқара айқастырған жұдырықтарының жұбын жазбай, арқасын еңкейе, тоса беріп.

— Он пұтты әкеттің. Он бес пұт салсам қайтесің?

— Қорған купецтерінің жиырма пұтын арқалап та көргем, бұл өзіміздің бидай ғой, салсаң сал!

— Көтерсе көтерер, — дейді көлденең біреулер, — бұрын да жанын сала қимылдайтын еді, енді, Мәскеуге баратын болғасын не күшін аясын.

Тоқтаған комбайнның кебежесіндегі бидай босатылып боп, қапшықтар автомобильге тиелгесін, бригадир демалыс жариялады.

Ол кезде күлімдеген күн, бұлтсыз аспанның кеудесіне мінген шаңқай түс еді. Шыжытқан күннің қызуынан шыпшыған тер төмен қарай шұбырғанда, бетті бүркеген кілегей шаңды шайып, колхозшылардың кескіні жолбарыстың жотасындай жолақтана қалды. Айғыз бетті, әсіресе, манағы адырақ көз.

— «Дегесін құдуғара, құдуғара...» деп Қабамбайдың қулықшы Қасені адырақ көз алая қараған соң, өлеңнің кейінгі жағын «шорнаглазай, шорнеңкей, раскудрявай милеңкейге» бұрып, әзілге айналдырды.

Сол кезде «Бүркеу» жақтан «көк мылтықтың» күмістей кекілін күнге шағылыстыра кербез аяңмен біреу келе жатты.

— Бұл кім?

— Парторг, — Мырзатайдың Әнәпиясы.

— Ендеше күте тұрайық.

«Көк мылтықты» келгенше колхозшылар көр-жерді сөз ғып, күлкімен көңіл көтерді. Олардан ойы оғаш адырақ көз.

Комбайнның тоқтаған жері «Егін шоқ» дөңінің қырқа жоны. Жонның жотасы да, жайылымы да жалы жалбыраған жаппай жалпақ егін. Жылмандаған жел жалбыр жалды егінді жұмсақ қана желпісе, алтын теңгелер таққан желектей соқтығысқан сабақтар сыбдыр-сыбдыр етеді.

«Егін шоқ» еңсесі биік дөң. Оның қырқа жотасынан Қырым мен Қытай көрінгендей. Жотада тұрған адырақ көз, жан-жаққа қимылдаған қарашығын қадап еді, телегей теңіз егін... кемеріне көз жетер емес!

Бригаданың егін шабуға шығуы бүгін ғана еді. Қиыр Шығысты тұтас шолған құлпырмалы қанатын тоты таң қаққан кезде, басындағы жал дөңін билей алмай, белі бүкірейіп, бұйыққан бұйра егінді бүлкілдете комбайн күзей бастаған. Міне, енді, күн түске тармаса қырқа жол қасқаланып, етегі түріліп қалды.

«Егін шоқтың» шоқтығына шұбала үйездей өскен жасыл желектей қайың бар. Жиегі жиналған «Қайың шоқ» дөңінің жотасындағы егін, қамшат-құндыз бөріктей дөңгеленді, егін ортасындағы шұбалған шоқ қайың, құндыз бөрікке қадаған үкідей, желпіген желден ырғаң-ырғаң етті. Толқыған телегей теңіз егінге адырақ көз қарайды да тояды, тояды да толғанады.

— Күні кеше ғана сияқты еді, — дейді ол ішінен, — бұдан жиырма жылдар бұрын бұл маңда егін ектіретін

жалғыз Торсан үйі болды. Одан басқа егін екті деген қазақты естігем жоқ. Торсанның соқа салдырған жері осы «Егін шоқ». Бірақ ол осынша..., бізше егетін бе еді!.. Жоқ... Қарашұнақ, Қошпан, Жаназар сияқты Торсанның құлдары бір тілді соқамен жылында бес-алты десәтина жерді тырмалап, күз көр-жер, кәкір-шүкір бірдеңе жинаған болатын. Ал, біз?..

Адырақ көз аз кідіріп, колхозы «Жаңа жолдың» жай-күйін елестетті.

Байлардың жерін алатын жиырма жетінші жылы: «Жең ұшынан жалғасайық, жарлылар боп жабдығымызды біріктірейік» деген сөзге қосылып, «Жаңа жол» атты артель ашқандардың ішінде осы адырақ көз де бар еді. Содан бері колхоздың үй саны көбейді де, байыды да. Қазір ол Пресногорьков ауданындағы басты колхоздың біреуі. Адырақ көз колхоздың «билік, ерлік» деген сияқты атқамінерлігіне араласқан жоқ. Оның жан-тәні жұмыста. Жұмыста оның алдына түскен жігіт «Жаңа жолда» жоқ. Сондықтан да ол туралы жұрт «Дайыр, Дайырға бер айыр!» деп мақал шығарып алған.

Адырақ көз тағы да бір ойлардың соңына түсіп, дүркіретіп қуып бара жатыр еді, оны қайырған:

— Дайыр! — деген дауыс.

Адырақ көз жалт қараса, «Көк мылтықтың» үстінде тұрған парторг — Мырзатайдың Әнәпиясы.

— Дайыр, жолдас, Тасыбеков! — деді Әнәпия адырақ көзге — Дайынбысын, Мәскеуге?

— Дайыр дайын!

2

Құйындай құлдыраған шаң жұлындай жіп-жіңішке боп шаншылып аспанға көтерілді. «Қызыл ағаштың» етегіндегі егінді жинаушылар шаншылған шаңға қарады.

— Құйын, — деді біреулер.

— Тымықта түтін осылай көтерілуші еді, тұтанған өрт боп жүрмесін, — деді біреулер.

— Мен білсем, бұл құйын да емес, өрт те емес, Тасыбектің Дайыры, кеше соған машина кетті деген.

— Ол болса, құйын мен өрттен екпіні кем соға да қояр ма екен? Мәскеуге мен барсам, жермен емес, көкпен келер ем. Әнеугүні «Айымжан» колхозындағы

Ғабдолланың қызы Қостанайдан аулына аэропланмен ұшып келіп, түстеніп қайтты ғой.

— Машина тақияңа тар кеп отыр ма? Бұрын ара қонып жететін Қорған қаласына күніне екі барып қайтамыз, оған көзің тоймаса, суқараңғы боларсың.

Байсақал аулын басып, Бүркеумен «Қызыл-ағаштың» арасынан түсетін «Кір-көйлектің» (Пресноредут) жіңішке жолы егінді жанап өтеді.

— Бізге бөгелмесе, «Көк мылтық» пен көлденең қосылып көріндер, осыдан жүйрік жылқы бұл заманда жоқ, неғып бір шалмас екен.

Төсеген тақтайдай жолмен жүйткіген машина «Көк мылтыққа» қайдан шалдырсын, зымырап ағып өте шықты.

— Бәсе айтам ғой,— деді бір жігіт,— көже де ашығанда көпіреді, Дайырда көжедей қызу жоқ деймісің, көрдің бе, елең қылмай өте шыққанын?!

— Қолын бұлғап өтті ғой, тегі шофер тоқтамаған болу керек.

Осы сөз рас еді. Бірақ тоқтамаған шофер емес, кабинада шофермен қатар отырған саңырау Райс. Ол жасамыс болса да жел көңілді еді. Әкесі Алдаберген өгізге мініп көрмеген оның тақымына тұлпар машина тигесін, қайтіп шыдасын.

— Толайым айда,— деді ол орыс шоферға,— «Көк мылтық» машина бәйге пайдот... наше перот пайдот!..

3

«Жаңа жол»—«Аққусақ» ағашының құшағында, «Ақбасты» көлінің ығында. Дайырдың үйі жарқабақтың жағасында.

Оның екі бөлмелі жер үйіне жиналған жұрт сыймады.

— Жарғабақ жібектей есілген бетеге. Кеңестің дәмі тәттілене бастады, соған шығып еркін тыңдайық — десті әркімдер.

— Мақұл.

Он төрт жаңасын жасаған ай сол кеште көкті сығалап, биікке барып қалған еді. Аспан ашық. Қара мақпал түннің тоны жарқыраған жиі жұлдыздарды зорға көтеріп тұрған сияқты.

Дайыр соншалық сөзуар жігіт емес еді. Содан ба?

Әлде көргені көп болғасын неден бастарын білмеді ме? Аз күмілжіп отырды.

— Сөйле! Сөз тыңдағалы келдік. «Мәскеу даңқы жер жарады. Не көрдің?»

Дайыр айнала қарап еді, ер-азамат, ұлы-кіші, қатын-қалаш, бала-шаға—қоршаған адамдардың көздері жұлдыздай жайнап, бұған қадалып барады.

— Мәскеу бар ғой,—деп бастады ол,—түнде осы айлы түннен жарық. Анау табақтай айдан көлемі үлкен, онда кем болса мың шам бар шығар. Ұсақ шамдарымен салыстырғанда көктің жұлдызының жиілігі сөз емес.

— Япырай, не дейді?

— Ал, енді үйлерінің биіктігі бар ғой, Бүркеудің биік бес қарағайын біріне бірін жалғаса, содан асып түсер.

— Міне, саған, керемет!

— Машина дегенің бар ғой, дәл, таңертең ауылдан қаптап өріске жөнелген малдай.

— Сөйлес сен!..

— Тіпті, оның қай қызығын айтып тауысайын. Жер астынан жүргізіп қойған пойызын көргенде, ертегіде айтылатын жер астының алтын сарайлары есіме түспесі бар ма?

— Е, енді қайтуші еді, сөйтпей!..

— Мен сендерге көрмедегі тамашаларды айтайын: 1463 кило салмағы бар бұқа көрдім. 1225 кило шығатын жылқы көрдім. Биіктігі екі жарым метр кендірдің сабағын көрдім, 49 кило шығатын асқабақ көрдім, бір сепкені он бес жыл ұдайымен өсетін бидай көрдім, тебінгіден жалпақ темекі көрдім, күректен жалпақ күнбағыс көрдім, саласы сала қарыс жүн көрдім, тағы не көрдім...

Дайырдың басында көрмеде көргендері сапырылысып кетті. Ойы солардың арасынан малтығып шыға алмағасын, ол кеудесін кере дем алып, басын көтеріп жоғары қарады.

— Ал тағы, бәсе, бол айт!— десті кеңеске құмары қанбағандар.

— Өзім шаршаңқырап та тұрмын,— деді Дайыр,—және соншалық сөзге шешен де кісі емеспін қиыстырып айта беретін, қалғанын ертең айтсам қайтеді? Бүгін айтарым: жиырма екі жылда біздің өкіметтің, біздің халықтың істеген ісі адамның аузы айтып жетер-

ліктей емес. Жай, таң-тамаша қаласың да тұрасың. Қуанышың қойныңа сыймайды.

Жиналған жұрт Дайырды жібере қоймады. «Сөзден сөз туып» дегендей, түн ортасы жақындап, үркер төбеге келгенде бір-ақ босатты. Онда да, — «бұл кеңестің аяғын ертең айтам» деген соң.

Таңға жақын тараған халыққа Дайырдың сөзі шындықтағы ертегі көрінді.

Ноябрь, 1939 ж.

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІ

Балалар, сендер қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі, академик-жазушы Сәбит Мұқановтың есіміне жақсы қанықсыңдар. 1900 жылы туып, 1973 жылы дүниеден өткен жазушының өмірі мен творчествосы жайлы материалдар мектеп оқулықтарында тиісінше орын алған. Сәбит аталарыңды сендер көбіне мектеп қабырғасында оқытылатын «Мөлдір махаббат», «Бөтағөз», «Менің мектептерім», «Сырдария» романдары мен «Сұлушаш», «Ақ аю», «Сөз — Советтік армия», «Майға сәлем», «Шоқпыт» сияқты өлең, поэмалары, «Шоқан Уәлиханов» пьесасы арқылы жақсы біліп, сүйдіңдер. Қызыға оқыған шығармаларың да — қазақ әдебиетінің асыл қазынасына айналған әлгі аталған туындылар. Шынында, Сәбит Мұқанов әрі үлкен ақын, әрі үлкен романист болатын. Өзінің талант бейімін тауып, күш-қуатын әсіресе ол прозаның осы роман жанрына молдап жұмсады. Сөйте тұра жазушы әңгіме секілді шағын жанрда да көптеген шығармалар берді. Солардың біразы іріктеліп қолдарыңдағы жинаққа топтастырылған. Бұған дейін М. Әуезовтың, Ғ. Мүсіреповтың әңгіме, повестерін жеке кітап етіп басып шығарған «Мектеп» баспасы дәстүрлі түрде енді оқушыларға С. Мұқанов әңгімелерін ұсынып отыр.

Бала жастан өлеңмен әуестенген Сәбит Мұқановтың, әңгіме жанрындағы соқпағы да жиырмасыншы жылдардан басталады. Жартылай әңгіме, жартылай мақала секілді райда жазылған, жарияланған кейбір шығармалары да бар. Бірақ жазушы ондай төселмеген

калам тәжірибесін творчестволық активіне қоспаған, жинақтарында жарияламаған.

Әңгімелерінің басы саналып жүргені — «Әсия». «Әсия» өзіндік ерекшелігі бар, тәп-тәуір әңгіменің бірі. Реалист Мұқанов бұл әңгімесінде өзі татқан кедейліктің сор тірлігін, байдың зорлығын әдемі суреттеп жеткізеді.

«Қыс өтіп, жылы, жәйлі жаз келді. Күн күлімдеп, дүние жасарып, жан-жануар, қызғалдақ шөптер ұйықтап ояңғандай, жазылып, керіліп, ың-жың болып, жаратылыстың кең шатыры тігілді, кедей де, бай да жаратылыстың құшағына кірді».

Әңгімеде табиғат көрінісі осылай суреттеледі. Творчестволық жол бастауында өзі көп оқып, жатқа айта-тын ұлы Абай әсері аңғарылатын пейзаж жас жазушының суреткерлік көзін байқатқандай.

Соңғы очерктік сипат алатын «Әсияның» басты жетістігі екі дүние жігінде, жаңа ғасыр көгіндегі қазақ даласы кедейінің тіршілігін бала кейіпкердің характері арқылы жеткізіп бере білуінде.

Осы кезден (1924 жыл) бастап С. Мұқанов тым жиі болмаса да, әр кезде әңгіме жанрына қалам тартып жүреді.

Жазушы әңгімелері тақырыптық жағынан әр алуан. Және уақытымен үндес. Жиырмасыншы жылдары жазған «Әсия», «Азғын», «Кер заман», «Әменгерлік азабы» — қазақ халқының өтпелі дәуірдегі өмірін бейнелейді. Ішсе асқа, кісе киімге жарымай жүрген кедей, әлі қыртысы жұқармаған, қаймағы шайқала қоймаған бай өмірі немесе қазақтың буржуазияшыл зиялысының азғын тірлігі, енді бірде Совет өкіметінің жаңалығының қазақ даласына, қазақ халқының өміріне сыналап енуі суреттеледі. Осыған орай әсіресе екі әңгімеге тоқтала кету жөн.

Ондай әңгіменің бірі — «Кер заман». Әңгімеде жаңаның енуін кейіпкер психологиясы арқылы көрсетудің тәуір үлгісі бар. Мықтымсығанымен Кәдірбай мен оның бәйбішесінің іші қалтырап тұрады. Олардың өздерін ұстауы, психологиясынан бұрынғы күні өткенін сезесің. Ал Кәдірбай есігінде күң болған Ұлбосын — жаңаның өкілі. Бетпе-бет келгенде именштектенімен, Ұлбосын іштей мықты. Бұл кешегі жарлы-жақыбайдың іштей түлеуі еді. Осы жайларды жазушы өмірлік материал, психологиялық күй арқылы жеткізеді.

Сол секілді, «Әмеңгерлік азабы» әңгімесі де жазушының жиырмасыншы жылдардағы туындыларының арасында оқшау тұр. Әңгімеде Совет өкіметінің орнай бастаған шағы суреттелген. Жаңалық тегеурінін іштей сезгенімен, Сәден сырттай мойындай қоймайды. Оның үстіне жесірі — Салиханы Тілегеннің алмақ болуы жарасын тырнағандай әсер етеді. Жаңа қоғамға деген таптық қарсылыққа жесір намысы қосылып, ақыры кісі өліміне апарып соғады.

Ал Тілеген болса, Совет өкіметінің жарық сәулесі көкірегіне құйылып жетпеген, жақсы тұрмысқа жетудің жолы — байдың Салиха секілді жесірін алып, сол арқылы әлдену деп ұғатын трагедиялық бейне.

Әмеңгерлік азабынан бір үйлі жан қырылды. Жазушының да, оқушының да жалғыз үміті өлі Сақыптың қанталаған суық емшегін сорып жатқан жас сәбиде!

Етектен тартқан ескінің өшіп, жарлы-жақыбайды жарық күнге жетелеген жаңаның тұрмыс-тіршілікке еніп келе жатқан кезең шындығын бар бояуымен, қайшылығымен, тартысымен жеткізген бұл екі әңгіме — тек С. Мұқановтың ғана емес, жиырмасыншы жылдардағы жалпы қазақ әдебиетінің табысы дерлік шығармалар.

Мұқанов әңгімесінің ендігі бір ерекшелігі — ол алғашқылардың бірі болып, өндіріс орнына бет алған қазақ кедейлерінің өмірін бейнеледі. Бұрын бар тіршілігін мал соңында өткізген қазақ шаруасының Қарағанды шахтасына, Степняк кеніне түсуі — қай жағынан алып қарағанда да бірден көндігетін жай емес. Осы тақырыпта «Суалмас сауын», «Алтын аймақ», «Оттан ұшқын» әңгімелерін жазған Сәбит Мұқанов — қазақ әдебиетінде өндіріс өміріне алғаш барған қаламгерлердің бірі.

Ұлы Отан соғысы жылдары жазушы қаламынан «Тіл алушылар», «Батыр қыз» әңгімелері туды.

Әсіресе, тәуір, шыншыл шығарма деп танылған «Батыр қыз» жайлы айтқанда жазушы лабораториясына енбей тұра алмаймыз. Совет Одағының Батыры Мәншүк Мәметова жайындағы осы әңгіме қалай жазылған?

Жазушы 1943 жылы «Правда» газетінің тілшісі ретінде Калинин майданына барады. Қазақстанда жасақталған 100 және 101-ұлттық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлерімен кездеседі. Бұл сапарында Мәлік

Ғабдуллинді жанынан тастамай, майдан даласын бірге аралайды. Алғы шепке Мәлік екеуі бірге барады. (Жазушы архивінде бірге түскен суреті сақталған.) Генерал Галицкиймен көп жайды әңгімелеседі. Сол жолғы қойын дәптерінде басқалармен қоса Мәншүк жайында да көп деректер сақталған. Жауынгер достарынан Мәншүктің жайын, ерлік ісін тәптіштеп сұрапты. Бір хаттың мазмұнына қарағанда осы сапардан оралған соң жазушы қаһарман қыздың аяулы анасы — Әминә Мәметоваға арнайы жолығып, қызының балалық шағы, өзі сұранып майданға кетуі жайлы бірталай мағлұмат жазып алған.

Кейбір деректерге қарағанда, С. Мұқанов Мәншүк өмірінен роман жазбақ болған сияқты. Бірақ өмірлік материалдың сұранысы ма, болмаса өзі көзбен көріп, майданда оқтың өтінде бірге жүрмегендіктен бе, әйтеуір, қаламгер аталмыш әңгімесін жазумен шектеледі.

«Батыр қыз» (1944) Мәншүк Мәметова ерлігін көркем әдебиетте бейнелеген алғашқы прозалық шығарма. Әңгіме сонысымен де қымбат. Генерал Галицкийден бастап, майдан сапарында әңгімелескен адамдардың біразы әңгімеге қосалқы кейіпкер болып енді.

«Батыр қыз» — осылай жазылған еді.

Бұл әңгіменің жазылуы жайына кеңірек тоқталып, фактілер келтіріп жатуымыздағы мақсат — жазушының қай шығармасында да уақыт ұранына үн қосып, уақыт талабынан табылуға тырысқанын аңғарту.

Уақыт талабы дегеннен шығады, жазушы осындай творчестволық дағдысынан кейін де жаңылған жоқ. Елуінші жылдары елімізде тың көтеріліп, бейбіт еңбек майданы қызып жатқанда, жазушы бұл тақырыпқа өзінің «Аспаз» деген әңгімесімен ат салысты. «Аспаз» кезінде орталық «Работница» журналында жарияланып, басылымның жылдық бөйгесін алған.

«Аспаз» да өз кезінде тәп-тәуір бағаланған шығармалардың бірі болды. Колхоздастыру кезінде бандылар қолынан қаза тапқан Есентай, Ұлы Отан соғысында хабарсыз кеткен Жарқын жайы әңгіме өзегінен тысқары тұр. Суреттеу орнына қысқа қайырып баяндау — эпикалық жүйедегі жазушының оқиғаны кең қамтуынан туындап жатқаны анық.

Негізгі кейіпкерлер — Дәметкен мен Күнжан. Әжесі мен немересі. Екеуі — екі дәуір адамы. Екі түрлі

психология. Күнжан — колхоз бастауыш комсомол ұйымының секретары. Замандас құрбыларын үгіттеп, бәрі бірге тың көтеруге аттанбақ. Ендігі алаңдайтыны — әжесі Дәметкеннің жайы.

Дәметкен әже туған жерінде көтеріліп жатқан тыңды сырттай қызықтағандай болғанымен, іштей онша құптап қуана қоймайды. Немересінің тың деп желпілдеуін жаратпайды. Әженің бұл райынан қайтуына сол кезде Қазақстан тыңын көтерісуге келген басқа ұлт өкілдерімен сөйлесіп, жақынырақ танысуы себеп болады.

— Сонда рахат тұрмысты тастап неге келдіңдер?

— Тың көтеру туралы Отан шақырған ұранға үн қостық!

Енді Дәметкен де ойланады:

«Сонша алыстан бұлар үн қосқанда, тыңның арасында отырып мен неге үн қоспаймын?» Бұл — Дәметкеннің шешімді ойы.

Жазушы ұлт өкілдерінің тың ерлігіне үн қосу, іш тарту психологиясын осылай ашады.

Әжесі Дәметкен мен немересі — комсомол Күнжанды екі түрлі психологиялық планда суреттей келіп, тыңда табыстыруында үлкен ой жатыр.

Балалар! Сәбит Мұқановтың негізінен романист екенін жоғарыда айттық. Енді, міне, сол эпик жазушының шағын жанрда жазған шығармаларымен танысып отырсыңдар. Жазушы әңгімелерінен уақыт тынысын сезіп, үнін естисіңдер.

Бейсембай Кенжебаев

филология ғылымдарының
докторы, профессор.

Құлбек Ергөбеков

С. Мұқанов музей-үйінің аға
ғылыми қызметкері.

Қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі, аса көрнекті жазушы С. Мұқанов әдебиеттің барлық жанрында дерлік еңбек етіп, мол мұра қалдырған кісі.

Бұл жинақта әйгілі көркем сөз шеберінің таңдаулы әңгімелері беріліп отыр.

